www.ziyouz.com kutubxonasi

تیمور توزوکلاری

فارسی دان

علی خان صاغونی و

حبیب الله کرملتوف ترجمه سی

اوزبکستان فنلار اکادمیه سی مخبر اعضاسی تاریخ فنلاری دوکتوری

بوری بای احمدوف تحریری آستیده

غفور غلام نامیده گی ادبیات و صنعت نشریاتی

تاشکند

۱۹۹۰

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Шарқ юлдузи» ойномаси кутубхонаси

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Форсчадан Алихон Соғуний
ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси

ЎзФА мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори,
профессор **Б. Аҳмедов** таҳрири остида

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

www.ziyouz.com kutubxonasi

63.3 (2У)
Т 39

Темур тузуклари //Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж; Б. Ахмедов таҳрир. остида/.— Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.— 144 б.

«Темур тузуклари»да Амир Темур ва 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, қўшни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган ўзаро муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Уложение Тимура.

ББК 63.3(2У)+63.3(0)4

$$\text{С}\ \frac{4702620100-173}{\text{М}\ 352(04)-91}\ \text{Доп. 91}$$

© Бўривой Аҳмедов — сўзбоши муаллифи.
© Алихон Соғуний, 1991 й.
© Хабибулло Кароматов, 1991 й.

ISBN 5-635-00964-6

www.ziyouz.com kutubxonasi

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

«Тузуки Темурий» («Темур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номлари билан аталмиш бу асар эътиборга молик тарихий манбалар жумласидан. «Эътиборга молик» деганимизнинг боиси шуки, унинг нусхалари (қўлёзмалари ҳам, тошбосмалари ҳам) кўп тарқалган. «Темур тузуклари»ни бугун жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида, масалан, Совет Иттифоқи, Англия, Франция, АҚШ, Финляндия, Дания, Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Миср, Яман кутубхоналаридан топса бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, қайси бир асар қимматли, амалда зарур бўлса, ундан кўпроқ нусха кўчирилган. «Темур тузуклари» ҳам шундай. У кўпроқ соҳиби тожларга керак бўлган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорларнинг кўпчилиги бу ва шунга ўхшаш асарлардан нусха кўчиртириб, шахсий кутубхоналарида асраганлар ва ижтимоий-сиёсий фаолиятларида улардан муҳим йўл-йўриқ сифатида фойдаланганлар. Масалан, буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг авлоди Шоҳ Жаҳон (1628—1657), Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821—1842) ва Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885—1910) чапдаст котибларига буюриб, «Темур тузуклари»дан ўзлари учун нусха кўчиртирганлари маълум. Кўчирганда ҳам зўр масъулият ва қунт билан кўчирганлар. Ҳиндистонлик муаррих Абдулҳамид Лоҳурийнинг (1654 й. вафот этган) «Подшонома»сида (мавлавий Кабириддин Аҳмад ва Абдураҳимлар амалга оширган нашр, Калкутта, 1866-1872 й., I жилд, 288-саҳифа) бундай гап бор: «Ҳижрий 1047 (милодий 1637—38) йили Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий деган шахс Шоҳ Жаҳонга «Тузуки Темурий»нинг форсийча таржимасини тақдим этган. Подшо таржима билан танишиб чиқиб, уни Декан фавждори (қози калони), истеъдодли ёзувчи Муҳаммад Афзал Бухорийнинг (1651 ёки 1652 й. вафот этган) қўлига тутқазган ва Шарафуддин Али Яздийнинг (1454 й. вафот этган) машҳур «Зафарнома» асарига солиштириб ва камчиликлари бўлса, тузатиб, хаттот ва муаррихлари ўзидан қўшган ортиқча жойлари бўлса ўчириб ташлашни буюрган. «Темур тузуклари»нинг шу кунларгача етиб келган қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўша Мир Абу Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатий таржимаси асосида яратилган. Бу — биринчидан. Иккинчидан, мазкур асар XVIII асрдан бери (балки анча бурунроқдир, лекин бу ҳақда қўлимизда маълумот йўқ) дунё олимларининг диққат-эътиборини қозониб келади. Масалан, асарнинг матни, тадқиқот ва зарур илмий изоҳлар билан 1783 йилда Англияда, 1785 ва 1891 йилда Ҳиндистон-

www.ziyouz.com kutubxonasi

да, 1868 йили Эронда чоп этилди. Асар жаҳон тилларидан бир нечтасига: француз (1787), инглиз (1830), урду (1845), рус (1894,1934) ва эски ўзбек (1835,1857, лекин тўлиқ эмас) тилларига таржима қилиниб, нашр этилди. Унинг тошбосма нусхалари (Теҳрон — 1868, Тошкент — 1890 ва ҳ.к.) ҳам кенг тарқалган.

Қизиқ, бу тасодифийми ёки конунийми — билмадим, «Темур тузуклари» ҳам, Ўрта Осиё заминида яратилган кўпгина ажойиб асарлар сингари, аввал ўзга юртларда, хусусан, Европада шуҳрат топди.

«Темур тузуклари» — подшоларнинг туриш-турмуш ва ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисоладир. Асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда жаҳон тарихида машҳур фотиҳ, саркарда ва истеъдодли давлат арбоби сифатида ном қолдирган Амир Темурнинг етти ёши (1342)дан то вафотига (1405 йил, 18 февраль) қадар кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, аниқроқ қилиб айтганда, унинг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиш, феодал тарқоқликка барҳам бериш ва марказлашган давлат тузиш, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан, Эрон ҳамда Афғонистонни ўз тасарруфига киритиш, Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхон (1376—1395), бутун Европага қўрқув ва даҳшат солган Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402)га қарши ва ниҳоят, буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм жаҳонгирнинг номидан айтилган ва унинг тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панд-насиҳатларидан иборат. Унда давлатни идора қилишда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида гап боради.

Таъбир жоиз бўлса айтмоқчиманки, «Тузук» ёзиш одати Амир Темурдан аввал ҳам бўлган, кейин ҳам. Бу одат аслида хитойлардан ва турк-мўғул хонларидан қолган. Масалан, турк хоқонларидан қолган «Қонуннома», Чингизхондан қолган «Билик», Хондамир (1474—1535) ёзган «Қонуни Ҳумоюн», Рузбехон (1458—1521 ёки 1530) нинг қаламига мансуб бўлган ва шайбонийлардан Убайдуллахоннинг топшириғи билан ёзилган «Сулук ал-мулук» (Подшоларга йўл-йўриқ) шулар жумласидандир. Бундай асарларда давлатни идора қилиш тартиб-қоидалари, турли мансаб эгалари вазифалари, хайри садақа қилиш тартиби, солиқ солиш ва уни тўплаш тартиби, ҳарбий юришларни ўтказиш ва қўзғолонни бостириш қоидалари баён этилади.

Мутахассис олимларнинг (А. А. Семёнов, Ч. Рье, Э. Г. Браун ва бошқалар) сўзларига қараганда «Темур тузуклари» бошда туркий тилда ёзилган ва унинг бир нусхаси Яман ҳокими Жаъфар пошанинг кутубхонасида сақланган. Юқорида номи тилга олинган Мир Абу

www.ziyouz.com kutubxonasi

Толиб ал-Ҳусайний ат-Турбатийнинг форсийча таржимаси ана шундай туркийча нусхалардан бирига асосланган, албатта.

Асарнинг муаллифи маълум эмас. Бутун воқеа бир шахс — Амир Темур номидан ҳикоя қилинади. Аслида шундайми ёки Амир Темур айтиб турган, котиб ёзиб олганми, ё бўлмаса унинг айтганларини кимдир жамъ қилиб китоб тузганми, бу ҳақда қатъий бир фикр айтиш қийин. Шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ва унинг таржимаи ҳоли эканлиги эътироф қилинади. Чунончи, Сомийнинг «Қомус ул-аълом» (Истанбул, 1891. 1727- бет) асарида Амир Темур «Тузукот» унвонли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган» дейилган. Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М. И. Иванин (1801—1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деб айтганлар. Бироқ европалик бошқа бир гуруҳ олимлар (Э. Г. Браун, Ч. А. Стори, В. В. Бартольд) «Темур тузуклари»ни сохта асар, уни Амир Темур ёзмаган, дейдилар. А. Ю. Якубовскийнинг фикрича, асар XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган. Инглиз олими Ч. А. Стори юқорида номи зикр этилган Мир Абу ал-Ҳусайний ат-Турбатийни асар муаллифи деб тахмин қилган. Хуллас, қандай бўлмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганлигидан қатъий назар, у сохта эмас, балки чин асардир. Агар унда баён этилган воқеаларни Низомиддин Шомийнинг Амир Темур тарихини ўз ичига олган машҳур «Зафарнома»си ёки Шарафуддин Али Яздийнинг шу номдаги асари билан солиштирилса, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, Шарафуддин Али Яздий шундай ёзади: «...шу тартибда улҳазрат (Амир Темур) ҳаётининг улуғ воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган **туркий** манзума ва форсий асар, алоҳида-алоҳида назм ва [наср] тарзида тузилган эди».

«Темур тузуклари» ҳам феодализм жамияти шароитида битилган бошқа асарлар сингари ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган, ўша синфнинг дунёқарашини ифода этган. Асарда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари бузуқ, одамларнинг кўпайишининг олдини олувчи ҳаракат деб, ўз озодлиги ва ватанининг мустақиллигини ҳимоя қилган халқлар эса кофир, бузғунчи, безори (авбош) деб аталган. Тобеликдан бўйин товлаган ёки шунга интилган не-не юртларнинг халқи «оқ уйлик» қилиниб, ўзга юртларга мажбуран кўчириб юборилган. Темурнинг ўзи эса одил ва инсонпарвар подшо сифатида тасвирланади, унинг шахси кўп жиҳатдан идеаллаштирилади.

Шунга қарамай, асарда фан учун муҳим маълумот ва фактлар кўп. Авваламбор, «Темур тузуклари» Амир Темурнинг тарихи, унинг замонида, аниқроғи, 1342—1405 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Темур ва темурийлар давлати ҳамда қўшинининг тузилиши, ўша йилларда Темур давлатининг қўшни мамлакатлар ва халқлар билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳикоя қилади. Мен юқорида бу асарда муҳим ва оригинал маълумотлар кўп, деб айтдим. Буни мутахассисгина эмас, балки асарни холис ва

www.ziyouz.com kutubxonasi

синчиклаб ўқиган ҳар бир киши бемалол илғаб олиши мумкин. Шундай бўлса ҳам улардан айримларини мисол тариқасида қайд этиб ўтамиз.

Асарда айтилишича, давлат асосини ўн икки ижтимоий тоифа: 1) саййидлар, уламо, машойих, фозил кишилар; 2) ишбилармон, донишманд одамлар; 3) художўй, таркидунё қилган кишилар; 4) нўёнлар[1], амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбий кишилар; 5) сипоҳ ва раият[2]; 6) махсус ишончли кишилар; 7) вазирлар, саркотиблар; 8) ҳакимлар[3], табиблар, мунажжимлар, муҳандислар; 9) тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли ҳунар ва санъатчилар; 11) сўфийлар; 12) савдогар ва сайёҳлар ташкил этади. Унинг тақдирини эса уч нарса: подшо, хазина ва аскар ҳал қилади.

Иккинчи мисол. Қўшин асосан ўн, юз, минг ва туманга бўлинган, ўн кишилик ҳарбий бўлинма тепасида турган бошлиқ — ўнбоши, юз кишилик қисмнинг бошлиғи — юзбоши, минг кишилик қўшин етакчиси — мингбоши, туман бошлиғи нўён деб аталган. Асарда уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маоши ҳам аниқ кўрсатилган. Масалан, оддий сипоҳий минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, ўнбоши қарамоғидаги аскарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробар ортиқ маош олишган. Мингбошиларнинг маоши эса юзбошиникидан уч баробар ортиқ бўлган.

Учинчи мисол. Амир Темур ўзининг улкан империясини улусларга бўлиб идора қилди. Мовароуннаҳрдан бошқа унинг тасарруфида бўлган барча вилоят ва мамлакатлар тўрт улусга бўлинди. Темурнинг тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга бир вилоят билан 12 минг кишилик қўшин[4], иккинчи ўғил Умар Шайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон билан 9 минг кишилик қўшин, кенжа ўғли Шоҳрухга Хуросон, Журжон, Мозандарон, Сеистон билан 7 минг аскар берилди. Лекин улуслар гарчанд марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида давлат аппарати, мустақил қўшини бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирож[5]нинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришлар уюштирганда ўз қўшини билан қатнашиш ёки олий ҳукмдор талаб қилганда аскар юбориб туришдан иборат эди.

Тўртинчи мисол. «Тузуклар»да вазирлар, амирлар ва волийлар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан, Темур давлатини етти нафар вазир: 1) мамлакат ва раият ишлари бўйича вазир (бош вазир); 2) вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича

---

[1] Нўён (нўюн) — турк-мўғул халқлари орасида, хонзода, туман (10 000 кишилик қўшин) бошлиғи.

[2] Раият — солиқ тўловчи халқ, қора халқ.

[3] Ҳаким — файласуф, донишманд, алломa.

[4] Жаҳонгирнинг вафотидан сўнг унга тегишли бўлмиш Балхга Кобул, Ғазна ва Қандаҳорни қўшиб, ўғли Пирмуҳаммадга берилди.

[5] Хирож — баъзан даромад солиғи: хосилнинг учдан бир қисмини ташкил этади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

вазир; 3) эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш ишлари вазири; 4) салтанатнинг кирим-чиқим ишларини бошқарувчи вазир, яъни молия ишлари вазири; 5, 6, 7) сарҳад (чегара) вилоятларининг ишларини назорат этиб турувчи вазирлар. «Вазирлар,— дейилади «Тузуклар»да,— салтанат устунларидир... [улар] мамлакат ободончилигини, раиятнинг тинчлигини, сипоҳларнинг бирлигини, хазина бойлигини доимо кўзда тутадилар. Давлат, салтанат ишларини юзага чиқаришда камчиликка йўл қўймайдилар. Салтанатга зарарли нарсаларни қайтаришда молу жонини аямайдилар».

Амирлар ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовор. «Тузуклар»да келтирилган маълумотларга қараганда, амирлар асосан ҳарбий кишилар бўлишган ва Амир Темурга тобеъ бўлган қирқ аймоқ[1]дан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалоир, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдус, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар ичидан сайлаб олинган. Амирлик рутбаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки пайтларида у билан бирга бўлган 313 кишига берилган. Булардан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши, тўрттаси — бекларбеги, биттаси — амир ул-умаро (амирлар амири: бош амир) бўлган. Қолган саккиз мансаб, фикримча, сарой хизматида бўлган мансабдорлардан баъзи бирларига берилган бўлиши керак. Булардан бошқа яна ўн икки кишига биринчи, иккинчи... ўн биринчи, ўн иккинчи даражали амир деган унвон берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг нойиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амир ул-умарога бир байроқ, ноғора, туман — 10 000 кишилик қўшин, туғ[2] ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берилган.

«Тузуклар»да вазирлар, амирлар ва ҳокимларга бериладиган инъомлар ҳақида ҳам гапирилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки мамлакат олса уни уч нарса: 1) туғ, ноғора ва баҳодирлик мартабаси; 2) давлат кенгашларига бемалол кириш ҳуқуқи; 3) бирон сарҳаднинг нойиблиги билан сийлаганлар.

Расмий маросимларда, яъни подшонинг олий мажлисларида ўлтириш тартиби ҳақида маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Айтилишича, саййидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақадаги кишилар подшонинг ўнг тарафидан, амир ул-умаро, бекларбегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, тумонот ва қўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар, мансаб ва мартабаларига қараб, подшонинг сўл тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтар[3]лар, кадхудо[4]лар — вазирларнинг орқасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар — тахт орқасида, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар — тахт орқасида, унинг чап тарафидан ўрин олганлар ва ҳоказо.

---

[1] Аймоқ (уймоқ) — уруғ, қабила.
[2] Туғ — учига олатда от ёки хўкиз думи боғланган таёқ; ҳокимлик белгиси.
[3] Калонтар — ўша замонларда Мовароуннаҳрда, Эронда шаҳар бошлиғи.
[4] Кадхудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Маълумки, Темур тузган қўшин ўзининг стратегик ва тактик маҳорати билан ўша даврнинг энг мукаммал ва кучли армияларидан ҳисобланади, унинг ташкилотчиси ва етакчиси эса тажрибали моҳир саркарда сифатида шуҳрат топди. «Темур тузуклари»да ўша қўшиннинг тузилиши, қуролланиши, ҳарбий санъати[1] ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Хусусан, унинг жанг олдидан сафга тизилиши ва жойлаштирилиши ҳақидаги маълумотлари ниҳоятда қимматлидир. Темур қўшинининг ўз даврига нисбатан нақадар мукаммал бўлганлиги асарнинг Фотиҳ Каримов матбаасида 1307 (1889—90) йили чоп этилган нусхасига илова қилинган карталардан ҳам яққол кўриниб турибди.

«Тузуклар»да Амир Темур даврида алоҳида ундириладиган солиқ ва жарималар ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор. Ўша вақтларда солиқ тўловчи халқдан хирож, молу жиҳот, совурин, қўналға, бож, пилон пули сингари солиқ ва жарималар ундирилган. Солиқ ва жарималарни йиғиш ва харж қилишга алоҳида эътибор берганлар. «Хирожни йиғиш вақтида,— дейилади ушбу асарда,— икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб раият аҳволини текшириб турсин, бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволига хароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган тамом мол-ашёни кирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсим қилсинлар». Шуни ҳам айтиш керакки, хирож баъзан суғориладиган ерлардан олинган ҳосилнинг учдан бир қисми, ёмғир суви билан битган ерларда умумий даромаднинг тўртдан бир қисми ҳажмида тўпланган.

Мен яна «Темур тузуклари»да тилга олинган иккита масала устида қисқа тарзда тўхтаб ўтмоқчиман:

1. Асарда «турк-тожик» деган иборани икки-уч ерда, биринчи мақолада ҳам, иккинчи мақолада ҳам учратдик. Бунда Темур ва темурийлар давлатига қарашли ўлкаларда туркий халқлар билан ёнма-ён тожиклар ҳам истиқомат қилганликлари, улар ҳам бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида роль ўйнаганликлари кўриниб турибди.

2. Яна бир-икки жойда, хусусан, Амир Темур фаолиятининг дастлабки даври билан боғлиқ воқеалар баёнида, «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган атама ва иборалар учрайди. «Тузуклар»да айтилишича, улар ўша вақтларда ҳам Мовароуннаҳрда истиқомат қилганлар, маҳаллий аҳолига жабр-ситам ўтказганлар ва гўёки Темур улар билан курашган. Бу ерда, чамаси, бир вақтлар, аниқроғи, Ботухон замонида (1227—1255), 1251 йилдан бошлаб, Чиғатой улусининг ғарбий қисми (Мовароуннаҳр) Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий таъсири остига тушиб қолган кезларда, Дашти Қипчоқдан шу

---

[1] Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун юқорида номи зикр этилган генерал-лейтенант М. И. Иванишнинг 1846 ва 1875 йиллар чоп этилган «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане» номли китобига мурожаат қилинг. Бу китоб «Темур тузуклари» асосида ёзилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўлкага кўчиб келиб қолган уруғлар ва қабилалар хусусида гап бораётганга ўхшайди. Рашид уд-Диннинг (XIII аср) «Жомеъ ут-таворих» ҳамда Ўтамиш ҳожининг «Чингизнома» (XVI аср бошида) асарида бу ҳақда ишончли маълумотлар бор. Маълумки, Дашти Қипчоқ аҳолиси, аниқроғи, унинг Оқ Ўрда ва Шайбон улусида истиқомат қилган қисми XIV — XV асрларда ёзилган тарихий асарларда «ўзбек» номи билан аталган. Бундан ўзбеклар XIV-XV асрларда пайдо бўлган халқ экан, деган фикр-хаёлга бормаслик керак. Ўзбеклар ҳам, Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар сингари қадимий халқ. Улар ҳам бақтрияликлар, сўғдийлар, шошликлар, хоразмликлар ҳамда парканаликларнинг авлоди ҳисобланадилар, лекин бошқа халқларда ҳам бўлгани каби, фақат уларнинг (ўзбекларнинг) номи кейинроқ пайдо бўлган. Бу — ҳаётий ҳақиқат. Одатда, халқнинг тарихи номидан бирмунча олдин юради. Буни мутахассис олимлар яхши биладилар. Ёки бу гаплар — «ўзбеклар», «ўзбеклар жамоаси» деган гаплар — асар форс тилига таржима қилинган пайтда юқорида номи зикр этилган Шоҳ Жаҳоннинг кўрсатмаси билан қўшиб қўйилган бўлиши ҳам мумкин, чунки Бобурийларнинг Шайбон авлоди ва кўчманчи ўзбекларга муносабати бизга яхши маълум.

Асарнинг ўзбекча таржимаси дастлаб «Гулистон» ойномаси саҳифасида чоп этилган. Лекин бу воқеа бундан қарийб 25 йил муқаддам — 1967 йили бўлган. Ўша таржима шарқ тилларининг билимдони Алихон Тўра Соғуний (1885—1976) тарафидан бажарилган эди. Мазкур таржима, таржимоннинг ўз сўзига қараганда («Гулистон», 1967, № 1,16—17-саҳифалар), Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари бош идорасининг кутубхонасида сақланаётган нусха асосида амалга оширилган эди. Лекин мазкур нашр билан яқиндан танишганимизда унинг бир қатор жузъий камчиликлари аниқланди: биринчидан, ўшанда Алихон Тўранинг таржимаси маълум сабаблар билан тўла тарзда чоп бўлмаган экан. Иккинчидан, таржима эски ўзбек тилида бўлиб, уни бу тилдан хабарсиз киши махсус луғатларсиз ўқиб тушуниши қийин. Учинчидан, Алихон Тўра таржимасининг тушириб қолдирилган жойлари ҳам аниқланди ва ниҳоят, унинг кўп жойлари эркин таржима қилинган; матндан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди. Тўртинчидан, кўп ўринларда номлар ва атамалар нотўғри ёзилган. Домланинг таржимасини қайтадан нашр этиш масаласи ўртага қўйилганда унинг мана шу камчиликларини бартараф қилиш зарур деб топилди. Ана шу мақсадда «Тузуклар»нинг юқорида қайт этилган таржимаси асл нусха (Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, инв. № 8201) ҳамда унинг ҳижрий 1285 (милодий 1868) ва ҳижрий 1307 (милодий 1889—1890) йилларда чоп этилган тошбосма нусхалари билан солиштирилди ва Алихон Тўра Соғунийнинг таржимаси жиддий равишда тузатилди. Бу ўта оғир иш истеъдодли ёш шарқшунос олим Ҳабибулло Кароматов тарафидан бажарилди. Асарнинг мазкур нашри юқоридаги нусхалар асосида қайтадан таржима қилинди, десак ҳам хато қилмаган бўламиз. Тарихий ва жуғрофий изоҳлар Б. Аҳмедов, Амир Темур шажараси эса Ҳ. Кароматов тарафидан тузилди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу таржима «Шарқ юлдузи» ойномасининг 1989 йилдаги 8- сонида ўқувчиларга тақдим этилган эди. «Темур тузуклари»нинг ушбу нашрида эса журналхонларнинг мулоҳазалари ҳисобга олиниши билан бирга, матн мавжуд қўлёзма ва тошбосма нусхалари билан яна бир бор қиёслаб чиқилди, лозим топилган ўзгаришлар киритилди.

Нима учун аввал Темур ва темурийлар тарихига оид бошқа асар эмас, балки «Темур тузуклари» чоп этилаяпти деган савол туғилади. Биринчидан, бу фақат Амир Темурнинг таржимаи ҳолидан иборат асар эмас, балки Мовароуннаҳрнинг ҳали яхши ўрганилмаган қарийб 60 йиллик ижтимоий-сиёсий тарихи ҳамдир. Иккинчидан, бу асар Амир Темур асос солган нисбатан марказлашган феодал давлатнинг тузилиши, XIV асрда жаҳонга даҳшат солган Темур қўшинининг таркиби, феодал муносабатлари ва бошқа илмий масалаларни ўрганишда муҳим манба ролини ўташи мумкин. Қолаверса, у Темур шахсининг нақадар зиддиятли эканлигини очиб берадиган асардир.

Фикримча, бу асарни чоп қилиб тўғри иш қилинаётир. У авваламбор, тарихий ўтмишни билишни истаган кўп сонлик ўқувчи хоҳиш-истагининг инобатга олинишидир. Ахир «Ҳар бир халқ ўз тилига, ўз тарихига эга. У ўз аждодларини билишни истайди. Бу, наҳотки социализмга зид бўлса? Йўқ, зид эмас, албатта» (*М. С. Горбачев*).

Бўривой Аҳмедов

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим

БИРИНЧИ МАҚОЛА

ТАДБИРЛАР ВА КЕНГАШЛАР

Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, мухолифларини [кўнглини овлаб] дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросаю мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим.

Пирим Зайниддин Абубакр Тойбодий[1] менга ёзмишларким, «Абулмансур[2] Темур[3], салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни: 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари нотўғри бўлган жоҳил одамга қиёс қилиш мумкин; унинг айтган сўзлари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорлик билан иш юргизгин, токи оқибатда надомат чекиб,

---

[1] Зайнуддин Абубакр Тойбодий — машҳур шайх, улуғ шайхулислом асли Ҳиротнинг Тойбод қишлоғидан. Амир Темурнинг пирларидан. Муаррих Фасиҳ Ҳавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасиҳий» асарида келтирилган маълумотга кўра, Амир Темур у билан биринчи марта 1381 йили Ҳарируд водийсида учрашган. Тойбодий 1389 йили 28 январда вафот этган.

[2] Абулмансур — луғавий маъноси: зафарманд, ғалаба қозонувчи; Амир Темурни улуғлаб аталган унвонлардан бири.

[3] Амир Темур бин Тарағай Муҳаммад Баҳодир 736 сичқон йилида, шаъбон ойининг 25 кунида (милодий 1336 йил 9 апрелда, Шаҳрисабз (Кеш) дан ўн уч чақирим (тахм. 13 км.) бўлган Хожа Илғор қишлоғида туғилган. Ҳозир бу қишлоқ Яккабоғ районига қарашли. Отаси Тарағай барлос уруғининг нуфузли бекларидан бўлиб,художўй киши сифатида шайхлар билан яқин муносабатда бўлган. У 1360 йили вафот этган ва Кеш шаҳрида дафн этилган. Онасининг исми Тегина хотун эди. Амир Темур хижрий 807 йил, шаъбон ойининг 17- кунида (милодий 1405 йил 18 февралда) Ўтрор шаҳрида дунёдан кўз юмди. Шарафуддин Али Яздий ва Фасиҳ Ҳавофийнинг берган маълумотига мувофиқ Амир Темур вафот қилган вақтда ундан 2 ўғил, 19 невара ва 15 чевара қолди, жами 36 шаҳзода. Булардан ташқари, Темурнинг кичик қизи — Султон Бахт бегим ва катта қизи Оға бегимдан туғилган ўғил — султон Ҳусайн Мирзо номли набираси ҳам бор эди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

пушаймон бўлмагайсан. Шуни ҳам билишинг керакким, салтанат ишларининг бир кисми сабру токат билан бўлгай, яна бир кисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. [Хулас] бажарилиши шарт бўлган тадбирларнинг таърифидан ва зикридан сўнг [шуни таъкидлаш лозимки] катъийлик, сабр, чидамлилик, соғлигу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилур. Вассалом».

Мактубда ёзилмиш сўзлар эса салтанат ишларида мен учун энг тўғри йўлбошчи эди. Шунга кўра давлат ишларининг тўккиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, колган бир улуши эса кilич билан бажо келтирилишини англадим. [Донишмандлар] дешишларким, ўз ўрнида килинган тадбир билан саноксиз лашкар киличи ожиз лик килган ҳар кандай мамлакат дарвозасини очиб, беҳисоб лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда кўрилганким, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми катъий, тадбиркор ва хушёр бир киши, минг-минглаб тадбирсиз, локайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради. Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгиш қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳининг камлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоклик [тангрининг] мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен икки юз кирк уч киши билан кенгашган ва тадбир юритган ҳолда Қарши калъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг[1] отлик аскар билан калъа ва унинг атрофини кўрикламокда эдилар. Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим кўзлаган тўғри тадбирларим оркали Қарши калъасини кўлга киритдим, сўнг Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлик аскар билан устимга бостириб келиб мени Қарши калъасида камал килдилар. Мен тангрининг мадади ва иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда калъадан чикдим ва [душман билан] бир неча маротаба жанг килдим. Пировардида шу икки юз кирк уч йигитим билан ўн икки минг отлик ғаним лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг[2] ерғача кувиб бордим.

Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг кандай якунланиши такдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, акли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмок лозимдир. [Шу сабабли] пайғамбаримиз Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар ишни кенгашган ҳолда килдим. Ҳар вакт кенгашчилар йиғилиб, мажлис очилар экан, яхши-ёмондан, фойда-зиёндан, олдимиздаги ишларни килиш-килмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Буларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза килиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Айникса, ул ишни хатарли томонларига кўпрок эътибор берардим. Агар икки хатарлик [ёки] бир хатарлик ишларни

[1] Асарнинг Теҳрон нашрида «икки минг отлик аскар» деб кўрсатилган.
[2] Фарсанг — 6—7 км га тенг масофа ўлчови.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилишга тўғри келгудек бўлса, икковидан баробар қутулиш чораси топилмагач, бир хатарлигини ихтиёр этардим. Бунга мисол, Дашти Жете[1] амирлари Туғлуқ-Темурхон[2]га қарши исён туғини кўтардилар. Бу хусусда Туғлуқ-Темурхон мендан маслаҳат сўради. Агар ғанимни тор-мор этгали лашкар юборса икки хатар, ўзи борса бир хатар борлигини билдириб, унга йўл-йўриқ кўрсатдим. Менинг кенгашим билан даштга, исёнчилар устига ўзи бориб эди, барча ишлари мен айтганимдай бўлиб бажарилди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлилик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, кенгаш эгалари бирлик, иттифоқлик билан сўзда собит, ишда чидамли бўлишлари шартдир. Қилмоқчи бўлган ишларини қилмасдан қолдирмасинлар. Агар бирор ишни қилмасликка сўз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасинлар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини [шунчаки] эшитардим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

Агар [ғаним устига] лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб кўрардим, агар урушга мойил бўлсалар, унинг нафъ ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим, қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим. Сипоҳни иккилантирадиган [турумсиз] кенгашни эшитишдан сақланардим. Қайси киши ақлга сиққан бир ишни куйиниб гапирса, суйиб эшитар эдим. Кимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга ҳам қулоқ солардим. Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

---

[1] Жете — Чиғатой улуси икки қисмга бўлиниб кетгандан кейин (1269 й.) Еттисув, Чу воҳаси ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган, унинг шарқий қисми шу ном билан аталган.

[2] Туғлуқ Темурхон бин Ўғулхожа бин Дувахон (баъзи манбаларда Тўғлуқ Темурхон бин Эминхожа шаклида). 18 ёшида амир Пўлодчи томонидан хонликка кўтарилган. У Шарқий Туркистон, Еттисув воҳасидаги ерлар, Тянь-Шань тоғи (Тангритоғ) этакларида жойлашган кўплаб мавзелар, Балхаш кўли, Иртиш ва Эмил дарёлари атрофидаги ерларни ўз ичига олган улкан Мўғулистон салтанатини тузиб, 1348—1362 йилларда ҳукмронлик қилган. 1360—1361 йилларда икки марта Мовароуннаҳрга юриш қилиб, Қарши вилояти (Қашқадарё) гача бўлган ерларда қисқа муддат ҳукмронлик қилган. У 1362 йилда вафот этган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Чунончи, Чингизхоннинг набираси[1] Туғлуқ-Темурхон Мовароуннаҳр мамлакатини босиб олиш қасдида қўшин тортиб, Хўжанд сувидан[2] кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи барлос[3] ва амир Боязид жалойир[4] номига ёрлиқ[5] жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилганди. Улар мен билан кенгашдилар. Ўз эл-улуслари билан Хуросонга кетиш ёки Туғлуқ-Темурхон олдига бориш ҳақида маслаҳат сўрадилар. Мен уларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ-Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг [эса] икки зиёни, бир фойдаси бордир, дедим. Улар менинг кенгашимга кирмай [эл-юрти билан кўчиб] Хуросон томонга кетдилар[6]. Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туҳлуқ-Темурхоннинг олдига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пирим (Тойбодий)дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртинчи халифа [ҳазрати Али ибн Абу Толибдан[, унга тангрининг караму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон — камон, ер — камон ипи, ҳодисалар [ва офату кулфатлар эса] ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи-худойи таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуғ бўлсин, одамлар қерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошига қочсинлар,— дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ-Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил». Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ-Темурхон қошига боришга аҳд қилдим.

Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олга, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим.

---

[1] Туғлуқ-Темурхон Чингизхонга набира эмас, авлод ҳисобланади. Унинг бобоси Дувахон Чиғатойхоннинг набираси бўлган.

[2] Хўжанд суви — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

[3] Ҳожи Барлос — Амир Темурнинг амакиси Фасиҳ Ҳавофийнинг ёзишича, 1358 йили мўғул амири Баён сулдус ва Ҳожи Барлос иттифоқ бўлиб амир Қозоғоннинг ўғли Абдуллони жангда енгганлар ва у Андароб томонга қочган. Шунда Кеш (Шаҳрисабз) вилояти ҳукмдорлиги Ҳожи Барлосга теккан. У ва Амир Темур 1360 йилда Самарқанд ҳукмдорларидан ҳисобланган. Туғлуқ-Темурнинг Мовароуннаҳрга иккинчи юришида Хуросонга қочиб, у ерда маҳаллий амирлар томонидан 1381 йили ўлдирилган.

[4] Боязид Жалойир — Мовароуннаҳрнинг йирик амирларидан бири, Хўжанднинг ҳукмдори бўлган. Туғлуқ-Темурнинг иккинчи юришида унинг фармони билан қатл этилган.

[5] Ёрлиғ — фармон.

[6] Бу воқеа 1360—1361 йилларда содир бўлган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Туғлуқ-Темурхон олдига боришдан аввал Қуръондан варақ очсам, «Сурайи Юсуф алайҳи-с-салом»[1] чиқди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим.

ТУҒЛУҚ-ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СЎНГ КЎНГЛИМГА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШ

Туғлуқ-Темурхон, [саркардалари] Бекчик, Ҳожибек эркинит,[2] Улуғ Туқтемур керайит[3] ва Жетенинг бошқа амирларидан уч фавж[4] тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-торож қилиш учун юборганлиги, ўша уч фавж қўшин Ҳузор[5] деган жойга келиб тушганлиги хабари менинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб, Мовароуннаҳр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни кўрганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат кўрсатиб, мени ортиқча сийладилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганлигидан, совға-соврун[6] йўсинида уларга берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар. [Шундан сўнг] тўғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан кўришдим[7]. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, [салтанат ишларида] мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, ҳаммасини қабул қилди.

---

[1] Қуръон, 12-сура, Совет тадқиқотчилари Амир Темурнинг саводли ёки саводсиз бўлганлиги хусусида иккиланадилар. Амир Темурга нисбатан адоват сақлаган тарихчи Ибн Арабшоҳ (XIV — XV) «Ажойиб ул-мақдур» асарида, машҳур араб донишманди Ибн Халдуннинг Амир Темур билан суҳбат қуриб, уни буюк ақл-заковат эгаси деб эътироф этганлигини ёзади. Шу даврнинг бошқа тарихчилари: Ҳофизи Абру «Зубдат ут-таворих...» ва Абдурраззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн...» асарларида Амир Темурнинг фалсафа, табобат ва нужум (астрономия) фанларидан яхши хабардор бўлганлиги ҳақида маълумот берадилар. Алишер Навоий ҳам «Мажолис-ун нафоис» асарида шундай ёзади: «Темур Кўрагоний...— агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор». Умуман, Алишер Навоийнинг ушбу асарида шахслар ҳақида келтирган маълумотлари ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради. Кейинги асрларда ёзилган «Темурнома» асарида ҳам Амир Темурнинг саводли бўлганлилигини тасдиқловчи қатор мисоллар мавжуд.

Матнда Амир Темурнинг Қуръондан фол очиши мисоли ҳам унинг саводли бўлганлигига далил бўла олади. Британия қомусида (1946) ҳам Амир Темурнинг Қуръонни яхши ўқиганлиги ҳақида қайд бор.

[2, 3] Эркинит, керайит — турк-мўғул қабилаларидан.

[4] Ф а в ж — ҳарбий бўлинма.

[5] Ғузор бўлса керак.

[6] С о в р у н — подшоҳ ва хонлар, умуман олий мартабали зотлар билан учрашганда уларга тортиқ қилинадиган матолар.

[7] Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, бу учрашув 761/1360 йилда юз берган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, [юқорида айтилган] уч фавж амирлари, ерлик халқдан нақд пул ва соврунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини манъ этди. Мансабларидан бўшатди. Ўринларига Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясовурийни[1] тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кўтариб юртларига қайтиб кетдилар.

Йўлда хоннинг девонбегиси ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Ўғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб, Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ-Темурхоннинг Дашти Қипчоқ[2]даги амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мендан маслаҳат сўради ва Жете тарафга йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор нўён[3]нинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайҳун дарёсининг соҳилларигача ерларга ҳукмрон бўлдим. Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди. Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, Туғлуқ-Темурхон мен билан тузган аҳду қарорини бузиб, иккинчи бор Мовароуннаҳр мамлакатига қўшин тортиб келди ва ҳукуматни мендан тортиб олиб, ўғли Илёсхожага топширди. Мени эса унга бош қўмондон (сипоҳсолор) ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Менга Қочувли-баҳодир[4] ва Қобулхон[5] томонидан битилган аҳдномани кўрсатди. Мен улуғ боболаримизнинг сўз ва номаларини қабул қилиб, сипоҳсолорлик қилишга рози бўлдим.

Ҳижрий 762 (милодий 1360—61) йили Туғлуқ-Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келиб, мени ўз

---

[1] Ясову — мўғул қабилаларидан бирининг номи.

[2] XI асрдан бошлаб Балхаш кўлидан тортиб ғарбга, Днепр дарёсигача бўлган ерларни Дашти қипчоқ деб аташган. Қипчоқ сўзи рус ва Византия солномаларида қўлланилган эмас. Қадим рус солномалари бунинг ўрнида «половцы» терминини, Византия солномалари эса «коман» терминини қўллаганлар.

[3] Қорочор нўён — Чингизхоннинг нуфузли амирларидан; Чиғатойнинг маслаҳатчиси ва лашкарбошиси. Нўён Чингизхон наслидан бўлган хонзода.

[4] Қочувли-баҳодир — барлос қабиласининг биринчи бошлиғи.

[5] Қобулхон — мўғулларнинг Нирун тоифасидан бўлган ҳукмдори; Аланқува авлоди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳузурига чорлаб нома жўнатди. Мен [рози бўлиб], унинг истиқболига чиқиб, у билан кўришдим. У орамиздаги аҳдни бузиб, Мовароуннаҳрни ўғли Илёсхожага топширди, мени эса сипоҳсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортиқча рўйхушлик билдирмаётганимни кўриб, менинг бобом Қочувли-баҳодир ва ўзининг бобоси Қобулхонларнинг аҳдномасини кўрсатди. Пўлат тахтага имзоланган аҳдномада[1] «ҳонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қочувли-баҳодирхон болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасин», деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафолик қилиш юзасидан сипоҳсолорликни қабул қилдим.

Мовароуннаҳрда ўзбек[1]ларнинг жабру зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёсхожа бўлса давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсам ўз салобатим ва ҳайбатим билан ўзбеклар устидан ғалаба қилдим ва мазлумларни золимлар жабридан халос қилдим. Бу Илёсхожа амирлари ва ўзбекларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туғлуқ-Темурхонга хат ёзиб, «Темур бизга қарши исён туғини кўтарди», дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин билиб, мени ўлдириб, йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукм қилинганлигимни билиб олдим. Бунинг иложини қилиб, қуйидаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баҳодир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсуниб кўмакдош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши — Ики Темур бўлди, иккинчиси — амир Жоку барлос эди. Булардан бошқа улус баҳодирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоқчи [ва хизмат қилмоқчи] эканликларини билдирдилар.

Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, тезда ўзбекларга ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим ўзбеклар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳр аҳолисининг каттаю кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбекийа тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшун бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва фатволарининг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар,[2] Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом,

---

[1] Бу ерда Ботухон замонидан қолган Дашти қипчоқлик амирларнинг авлоди назарда тутилади. Рисола матнида «ўзбекийа тоифаси», «ўзбек» шаклида ёзилган. Бу ҳақда тўларок маълумот олиш учун қаранг: А. Ю. Якубовский. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Тошкент. 1941; Бўрибой Аҳмедов. «Мулоқот» ойномаси. 1991 йил, № 1; Қозоқбой Маҳмудов. Туркий қавмлар тақдири. «Фан ва турмуш» ойномаси. 1990 йил, № 12.

[2] Хулафо ар-Рошидин — ҳазрати Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг мусулмон жамоасининг диний ва дунёвий ишларини бошқаришда унга ўринбосар (халифа) ҳисобланган тўрт диний пешво: Абу Бакр (ҳукм.йил.632—634), Умар (ҳукм.йил.634—644), Усмон (ҳукм.йил.644—656) ва Али (ҳукм.йил.656—661).

www.ziyouz.com kutubxonasi

сипоҳу раият[1] ёхуд уламою машойих бўлсин, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг [ердаги] қудрати-салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган ўзбеклар тоифасини дафъ қилишда ва умуман йўқотишда Темурга [ёрдамлашиш учун] ўз мол ва жонларини [аямай], тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳлу байъат[2] имизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик».

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар. [Шундан кейин] ўйланиб қолдим, мабодо Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши уруш бошласаму, бироқ Мовароуннахр аҳли [жанг қилишдан] қўл тортса-чи? [Унда нима бўлади?] Шундай бўлгач, яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишни истаганлар ҳузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, ўзбекларга қарши жангу жадални бошлагайман»,— деб қарор қилдим. Самарқанддан чиққанимда олтмиш отлиқдан бошқа бир киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим хато бўлмаган экан.

Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, бир киши бўлса ҳам бизга келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон[3] тарафга ўтиб, у ернинг шоҳлари билан қўшилишга қарор қилдим. Отланиб, Амир Кулол[4]нинг ҳузурларига бордим. Улар менга Хоразмга боришимни маслаҳат бердилар. Агар ўзбеклар устидан ғалаба қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини[5] уларга назр қилишга қарор қилдим. Улар менга зафар тилаб фотиҳа ўқигач, кетишимга рухсат бердилар. Саййид Амир Кулолнинг хизматларидан чиққанимда, ҳаммаси бўлиб олтмиш отлиқ менга ҳамроҳлик қиларди. Илёсхожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар топиб, Хива ҳокими Тўкал-баҳодирга хат ёзиб, менга қарши чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан. Тўкал-баҳодир минг

---

[1] Раият — солиқ тўловчи халқ; қора халқ.

[2] Байъат — ҳукумат ёки дин бошлиғига бўйсуниш хусусида қилинган аҳд-паймон.

[3] Бадахшон — Амударёнинг юқори оқимида; ҳозирги Файзобод ўрнида жойлашган шаҳар шундай номланган.

[4] Саййид амир Кулол ёки Шамсуддин Кулол — Ибн Арабшоҳ уни Шамсуддин Фахурий (араб. фахур — кулол) деб номлаган. Хожагон Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан. Қаршилик машҳур мутасаввиф. Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг пирларидан бири. Манбаъларда ёзилишича, Насаф (Қарши) шаҳрида Хожа Баҳовуддинга «зикри хуфия» усулини ўргатган. У, Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг ҳам пири бўлган. Шунингдек, саййид Барака ва Зайнуддин Тойбодий қатори Амир Темурнинг ҳам пирларидан бири ҳисобланган. Шамсуддин Кулол 1371 йилда вафот этган ва Кешда дафн этилган.

[5] Хирож — ер солиғи учун ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган истилоҳ; айрим ҳолда даромаднинг учдан бирини ташкил этган; «мол» деб ҳам аталган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

отлиқ аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлиқ йигитим ва йўлда менга қўшилган [қайноғам] Амир Ҳусайн билан бирга минг отлиқ кишилик ғаним лашкарига рўбарў бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, чидамлик кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши қолди, менинг олтмиш отлиқ йигитимдан ўн кишигина қолди. Шундай бўлса-да, зафар мен томонда бўлиб, [уларни қочирдим]. Менинг зафар қучганим хабари Илёсхожа ва Жете амирларига етгач, улар [ҳайрон қолишиб], «Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш»,— деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Ўзбеклар мендан чўчийдиган бўлдилар.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимнинг кучи кетиб, салтанатимнинг асоси емирила бошлади. Чунончи, менга эргашган йўлдошларим ўн кишидан ортиқ эмас эди. Улардан еттитаси отлиқ, уч киши эса пиёда эдилар. Улардан бошқа мен билан ҳеч ким қолмаганди. Муҳтарама жуфти ҳалолим бўлмиш Амир Ҳусайннинг синглисини[1] ўзимнинг отимга миндириб олган эдим. Шу алфозда Хоразм чўлларида бир неча кун саргардон бўлиб юрдим. Кунларнинг бирида кеч тушгач, қандайдир қудуқ бошига келиб тушдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хуросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб қочдилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Аҳволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўқ эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб, ҳеч ўкинмас эдим. Сўнгра бу қудуқ бошидан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Чун Ғурбоний[2] ёпирилиб тепамга келди. Мени [ўз элига] элтиб, бургаси кўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини менга соқчи этиб тайинлади. Олтмиш икки кун мени тутқунликда ушлади. Ундан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашдим ва тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутди. Кучли ва чаққон билакларим иш бериб, соқчилардан бирининг қўлидан қиличини тортиб олдим-да, уларга ҳамла қилган эдим, бариси қочиб қолди.

[Қилич кўтарганимча], тўғри Алибекнинг устига бостириб кирдим. Мени кўргач, [ҳуши бошидан учди]. Қилган номуносиб ишидан пушаймон бўлиб, мендан узр сўради. Отларимни, ярок-

---

[1] Ўлжой Туркон оғо — Амир Ҳусайннинг синглиси. 1362 йилда Темур унга уйланган. Бу никоҳдан Темурнинг қизи Султон Бахт бегим туғилган. Баъзи манбаларда маълум бўлишича, Амир Темур 9 марта уйланган. У вафот этганида, хотинларидан тўрттаси — Сарой Мулк хоним, Туман оғо хоним, Тўкал хоним ва Руҳпарвар оғо хонимлар ҳали ҳаёт эдилар.

[2] Алибек — Моҳон ҳокими; асарнинг Теҳрон нашрида «Алибек жун Қурбоний» деб ёзилган. Ҳошиясида эса «Жун Қурбоний» — туркман тоифаларидан бири деб изоҳ келтирилган. Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотларига кўра бу воқеа 1362 йилда рўй берган. В. В. Бартольднинг ёзишича, Моҳон (Моҳувон илгариги номланиши) кейинроқ Марв (ҳозирги Мари) номи билан машҳур бўлган шаҳар ўрнида жойлашган экан.

www.ziyouz.com kutubxonasi

жабдуқларимни ҳозирлатиб, менга бир орик от ва бир қари туя тортиқ қилган бўлди. Оғаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир қанча совға-саломларини эса очкўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг кетишимга рухсат берди. Хоразм чўлига томон равона бўлдим. Ўн икки отлиқ атрофимга тўпланди. Икки кундан сўнг бир манзилга етиб, қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик туркманлар пайдо бўлиб, мени кўргач, «Ўғри, ўғри!» — дейишиб ҳужум қилмоқчи бўлдилар. Амир Ҳусайннинг синглисини бир уйга яшириб қўйиб, ўша жамоага қарши отландим. Туркманлар ичида Ҳожи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, «Ҳой, тўхтанглар, бу Амир Темур-ку!» — деб уларни урушдан қайтарди. Ўзи эса тизза уриб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига мандил[1]имни қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга мулозим бўлишди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТЎРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отлиққа етиб қолгандан сўнг ўзимча ўйладим, агар келган манзилда тураверсам-у, мабодо ерлик аҳоли менга қарши қўзғалиб, ўзбекларга хабар бериб қўйсалар-чи, унда нима бўлади? Яхшиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга бориб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг куч-қудрати бўла оладиган қўшин тўпланар. Шу фикрда у ердан кўчиб, Хуросон томонга юзландим. Йўл устида Моҳон ҳокими Муборакшоҳ Санжарий юз отлиқ аскари билан келиб, менга қўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам менга қўшилди. Ўша саҳрода отлиқ, яёв бўлиб икки юзга яқин киши ёнимга кирди. Шу пайт Муборакшоҳ, саййид Ҳасан ва саййид Зиёуддин менга арз қилдиларким, бу саҳрода тураверии [қўшин] тарқаб кетишига боис бўлур, бирон томонга юриб, бирон вилоятни эгаллашимиз керак. Мен ўзимча кенгашиб, сўнг уларга айтдимки: «хотирамга бир фикр келди. Самарқандга борайлик. Сизларни [вақтинча] Бухоро томонларга тарқатиб турамен, ўзим эса Самарқанд теварагига бориб, эл-улус ичига кирамен ва уларни ўзимизга қўшиб олишга [интиламен]. Етарли лашкар йиғилиб [куч-қувват қўлга кирганидан сўнг], сизларни чақириб олурмен. Кейин Жете ва Илёсхожа қўшинига қарши жангга отланурмиз ва Мовароуннаҳр мамлакатини қўлга киритурмен». Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбиримни тўғри деб топдилар. Юришга фотиҳа беришгач, мен йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро атрофларига тарқатдим. Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамуқа қавчин[2] ўн беш отлиғи билан менга

---

[1] Мандил — бош кийими, салла, рўмолча, ёғлиқ. Ҳукмдорлар бирон кимсага ўз бош кийимини, камарини, чопонини тақдим этиш орқали, унга бўлган чексиз ҳурматини билдирганлар.

[2] Қавчин — нуфузли турк қабилаларидан.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўшилди. Сиримни унга айтиб, Муборакшоҳ олдига юбордим. Ўзим яширинча улус оралаб, икки мингга яқин кишини иттифоқдош қилдим. Самарқанд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўлдилар. Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва тўнғич опам Қутлуғ Туркон оғанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишига оз қолганда, ночор, кечаси ўзим билан келган эллик отлиқ билан Самарқанддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим. Мен билан бир тўп пиёда кишилар ҳам бор эди. Йўл давомида туркманларнинг бир пода йилқисидан бир нечтасини қўлга киритиб, пиёдаларимни уларга миндирдим.

[Кўп вақт] йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир-чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварагида қолдирган ҳарам аҳли, Муборакшоҳ, саййид Ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етишиб келдилар. [Булардан бошқа] Темурхожа ўғлон, Баҳром жалойир ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулозим бўлдилар. [Шу тариқа], мингга яқин отлиқ аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин[1] ва Қандаҳор[2] томонга равона бўлишга ва у ерларни тасарруфимга олишга қарор қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, Ҳирманд[3] дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт[4] ясаттирдим. Аскарларимни сийлаш учун бир неча кун ўша ерда турдим. Шу аснода Гармсир вилоятининг халқи ва сипоҳидан қарийб минг отлиқ турк ва тожик ҳам менга қўшилдилар. Шу тариқа Гармсир вилояти ҳам менинг тасарруфимга ўтди.

Шунда Сеистонга босқин қилишга қарор қилдим. Бу хабар Сеистон волийсига етгач, элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўрамишдирким, душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказар эдим, деган эди. Ўзимча кенгашиб кўриб, сўнг Сеистон томонга қўшин тортдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини куч ва қаҳр билан қўлга киритдим. Буни кўриб, Сеистон волийсининг юрагига қўрқув тушди ва кечаги душманини энди ўзига дўст тутди. Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки

---

[1] Бохтарзамин — Қадимги Бактрия; Ўрта асрларда Балх ва унга қарашли ерлар.
[2] Қандаҳор — Афғонистоннинг қадимий ва катта шаҳарларидан.
[3] Ҳирманд — Ғур (Афғонистон) дарёларидан.
[4] Юрт — бу ерда қароргоҳ маъносида.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўлимиздан кетиши аниқдир, дейишиб, сипоҳ ва раият барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар. Сеистон волийси ваъдасига вафо қилмаганлиги учун иложсиз, йўлларини тўсиб, жангу жадалга киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб яралади[1]. [Шундай бўлса ҳам] охири улар устидан ғалаба қозондим. [Лекин] ўша мамлакатнинг об-ҳавоси менинг мизожимга тўғри келмагани сабабли, у ердан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Ўша вилоятда яраларим битгунча икки ойча туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАҚТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтгач ва яраларим ҳам тузалгач, Балх сарҳадидаги тоғларда туриб, ўша ерда етарли қўшин тўплаб, Мовароуннаҳр мамлакатини бўйсундириш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Кенгаш шунда тўхтагач, бу ердан отланиб чиқдим. Одамлар тарқалиб кетиб қирқ отлиқ кишигина қолган эканмиз. Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нимадандирки мен каби олтину молсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг изнимга кириб [тоғ-тошларда эргашиб юрганлари] учун тангри таологa шукрлар айтдим. Ўзимча: «Аллоҳ таолонинг мен билан қиларлик улуғ ишлари бўлғайким, ўзим каби йигитларни менга бўйсундирмишдир»,— деб ўйладим.

[Сўнг] Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кетаётганимизда Йилдирин Қорачор нўён авлодидан бўлмиш Сиддиқ барлосга дуч келдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ўн беш отлиғи билан менга қўшилди. Унинг келганини яхшиликка йўйдим. Ўша кунлари ов гўштлари билан кун кечирмоқда эдик. Шу зайлда илгарилаб борарканмиз, йироқдан тепа устида бир тўп кишининг қораси кўринди. Олдинга юрганимиз сари соатма-соат уларнинг сони ҳам ортиб борди. Тўхтадим. «Булар ким бўлди экан?»— деб уларнинг олдига қоровул[2]лар юбордим. Қоровуллар бориб, Амир (Темур)нинг собиқ навкари Қозончи-баҳодир экан ва Жете лашкаридан юз отлиқ билан ажралиб чиқиб, шундан бери амирни излаб, саргардон бўлиб юрган эмиш,— деб хабар олиб келдилар.

---

[1] Бу жанг 1362 йилда бўлган ва Амир Темурнинг ўнг қўлини тирсагидан ва ўнг оёғини камон ўқи яралайди. Кейинчалик бунинг натижасида унинг оёғи қуриб қолган. Шу сабабли, баъзан Шарқ адабиётида ва забт этилган халқлар тилида Амир Темурнинг оёғи оқсоқлигига ишора қилиниб, уни форсийзабон аҳоли «Темурланг», туркийзабон мамлакатларда эса «Оқсок Темур» деб атаганлар. Бироқ, шарқ ёзма манбаларининг аксариятида уни: «Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний», Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир деб атаганлар. Шарафуддин Али Яздийнинг келтиришича, бир неча йиллар ўтиб, 1383 йилда Амир Темур иккинчи маротаба Сеистонга жанг билан боради ва уни аввалги муҳорабада ялаган ҳукмдорни камондан отиб ўлдиришни буюради.

[2] Қоровул — қўшиннинг олдида борувчи хабарчи қисм. (Разведка.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

[Буни эшитиб] ерга бош қўйиб тангри таолога шукр қилдим. Дарҳол Қозончини ҳузуримга олиб келиш учун одам юбордим. У келгач, тизза уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб, ёғлиғимни бошига қўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсиф[1] деган жойга келиб тушдим. Эртасига отланиб, дарани айлана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушҳаво бир тепалик бор экан, мен ўша баландликка чиқдим. Лашкарлар ул тепаликни қуршаб жойлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча [худодан мадад сўраб] ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим ёшланди. Юрагим бўшашди. Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узоқдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўтиб кетмоқда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида ортларидан бордим. [Қарасам] ҳаммаси бўлиб етмиш отлиқ эканлар. Улардан сўрадим:

— Баҳодирлар, ким бўласизлар?

Улар дедилар:

— Амир Темурнинг навкарларимиз. Уни излаб тополмай, кезиб юрибмиз.

Мен дедим: «Мен ҳам амирнинг навкарларидан биридурмен. Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб борайин».

Улардан бири отини чоптирди ва бориб гапимни ўз сардорларига етказдики, «биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўлбошловчини топдик», деб.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дарҳол ҳузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж эканлар. Биринчи фавжнинг сардори — Туғлиқхожа барлос, иккинчисиники — амир Сайфуддин, учинчисиники — Тубак-баҳодир экан. Кўзлари менга тушгани ҳамоноқ, ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тизза уриб, узангимни ўпишди. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришдим. Мандилимни Туғлуқхожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфуддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тубак-баҳодирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб бағоят таъсирландилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирландим. Намоз вақти етишгач, жамоат билан намозни адо этдик. Сўнгра отланиб қароргоҳга бориб тушдик, мажлис қуриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер Баҳром ҳам келди. У илгари ёшлик қилиб, мендан ажраб, Ҳиндистон заминини ҳавас қилиб кетган эди. Қилган ишларидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни қучоғимга олдим ва узрини қабул қилдим. Шу қадар унга меҳрибонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориғ бўлди.

---

[1] Дарайи Арсиф — Балх кўҳистони (Элбурз)да жойлашган даралардан бири.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН ЕТТИНЧИ КЕНГАШИМ

Қўшинимнинг сонини ҳисоблаб кўрсам ҳаммаси бўлиб уч юз ўн уч отлиқ экан. Кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб ўринлашишга қарор қилдим. Дастлаб Аложу қалъасини босиб олишга жазм қилдим. Илёсхожа томонидан Менгли Буғо сулдус[1] бу қалъага қўйилган экан. У ерни озиқ-овқат ва юклар сақланадиган жойга айлантирмоқчи бўлдим. Шу мақсадда Аложу қалъасига йўл олдим. Шер Баҳром ва [Менгли Буғо сулдус] ўрталарида қадимдан ошнолик бўлганлигидан, у, «мен қалъага бориб, уни ўзимизга эл қилиб олсам»,— деб рухсат сўради. Бироқ Шер Баҳром қалъа атрофига етиб боргач, менга «Менгли Буғонинг сўзига қараганда, Илёсхожа қалъани унга ишониб топширган, шундай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга топширса, мардлик ва мурувватдан узоқ иш бўлур эмиш. [Шунинг учун] қалъани бизга топширишдан бош тортди»,— деган хабар келди. Лекин менинг қўшин тортиб келаётганимдан хабар топгач, кўнглига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари менинг хизматимда мулозимлик қилган, дулон жовун қавмидан уч юз йигит у билан (Менгли Буғо бирлан) шу қалъада эди, улар келиб менга қўшилдилар. [Бу ердан кўчиб] Дарайи Суф[2] деган жойга келдим. Ўша вақтда Туман-баҳодирнинг ўғли Имлис Балх шаҳри атрофида талончилик билан машғул эди. Менинг келганимдан хабар топиб, икки юз отлиғи билан келиб менга мулозим бўлди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб овунтирдим. Шу ерда туриб, Тамука-баҳодирга уч отлиқ қўшдим ва Термиз дарёсидан кечиб ўтиб, Жете лашкари ҳақида, унинг аҳволи ва режалари тўғрисида хабар топиб келтиришини буюрдим. Тамука тўрт кундан кейин келиб шуни хабар қилдики, Жете лашкари Термиз вилоятига келмишлар, халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмишлар. Буни эшитиб, Дарагез[3] деган жойга бориб туришни лозим кўрдим. Кейинроқ қулай фурсат топиб, Жете лашкари устига тўсатдан бостириб боришни ўйладим. Дарагезга келгач, Жайҳун дарёси бўйида жойлашган Элчибуғо майдонига келиб тушдим. Илёсхожа Дарагезга келганим ҳақида хабар топиши биланоқ қўшинидан бир неча фавжни менга қарши урушга ҳозирлади.

Шу орада Жете қўшинидан бўлмиш амир Сулаймон барлос, амир Мусо барлос, амир Жоку барлос, амир Жалолиддин, амир Ҳиндука барлос Жете амирларидан юз ўгириб, ўз аскарлари билан эски Термизга келиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар менинг ҳузуримга юборган Тулан-Буға етиб келиб, мулозиматимда бўлди.

---

[1] Сулдус — мўғул қабилаларидан.

[2] Дарайи Суф — Афғонистоннинг Бомиён вилоятига қарашли мавзе, ўрта асрларда Балх хонлигига қараган.

[3] Дарагез — ўрта асрларда Балх хонлигига қарам бўлган мавзе. Балхнинг жанубий тарафида, Балхдан тахминан 4 фарсах масофада жойлашган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

[Номлари юқорида тилга олинган] амирлар минг отлиқ аскари билан менга қўшилмоқчи ва мулозим бўлмоқчи эканликларини маълум қилдилар. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг ўнгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жете лашкари устига кутилмаган босқин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жете қўшини етиб келгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен ўз қўшинимни сафга тизиб, душман қаршисига келиб турдим. Ҳар икки лашкар ўртасида сув бор эди. Ғанимларимни чучук сўз, ширин ҳикоятим билан ўз томонимга эгмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи [ғазаб] ўтини тўғри тадбир суви билан ўчирмоқни маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим. [Айнан шу мақсадда] Жете лашкарининг сардори амир Абу Саъидга [кўп яхши] сўзлар айтдим. У айтган гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. [Буни кўргач] менинг ҳам [ғазаб] ўтим алангаланиб, лашкаримни сафга тиздим.

ЖЕТЕ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САККИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: «Жете қўшини билан жанг қилсам-у, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаримга зарар етсачи?[1] Лекин шу заҳотиёқ ғайратим ёқамдан тутиб деди: «Салтанатни эгаллашга даъвогарлик қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойиқ иш тутишинг зарур. Жангга кириб, ё зафар қучиб ғолиб бўлгайсан, ёхуд ўлдирилгайсан». Жанг қилишга тутиндим. Қарасам, ғанимлар уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турибдилар. Мен ўз лашкаримни етти фавжга бўлдим. Етти фавж қўшинимни кетма-кет душман устига юбориб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти [кўкка] кўтарилгач, амр қилдимки, ҳировул[2] фавжлари пистирмадан туриб ғанимга ўқ-ёй ёғдирсин. Шиқовул[3] ва чаповул[4] қанотидаги фавжларга эса ҳужумга ўтишни буюрдим. Ўзим бўлса жаронғор[5] ва баронғор[6] фавжлари билан ҳаракатга келдим. Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жете лашкарининг бош қўмондони (амир ул-умаро) Абу Саъидни енгдим. Шу пайт Ҳайдар Андхўди ва Менгли Буғо менга қарши жанг қилиш учун майдонга тушдилар. Уларга қарши ўзим

---

[1] Сўзма-сўз таржимаси: Улар кўп сонлидирлар, мабодо ёмон кўзлари билан лашкаримни жодулаб қўйсалар-чи?

[2] Ҳировул — қўшиннинг илғор қисми кетидан борувчи бўлинма.

[3] Шиқовул — қўшиннинг сўл қанотини қўриқлаб турувчи бўлинма.

[4] Чаповул — тўсатдан босқин қилувчи қўшин.

[5] Жаронғор — тўғриси жавонғор — қўшиннинг сўл қаноти.

[6] Баронғор — қўшиннинг ўнг қаноти.

www.ziyouz.com kutubxonasi

отландим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккисини ҳам тумтарақай қилдим. [Шундай қилиб] Жетенинг лашкари енгилиб, тарқалиб ва сочилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете қўшини бошлиқлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин ва салтанатни қўлга киритиш учун хуруж қилганлигим ҳақидаги хабар Туронзаминда тарқалгандан сўнг, салтанатни ўз тасаррруфимга олгудек бўлсам, адолат билан ҳукмронлик қилишга азму жазм этдим.

Салтанатимнинг барқарорлиги кенгашини шундан топдимки, тўпланган хазинамдаги нақд пуллар ва [қимматбаҳо] буюмларни сипоҳга тақсимлаб бердим ва даставвал Қаҳалқа қалъасини[1] олишга қасд қилдим. Сўнгра қўшинга [етарли даражада] озуқа бериб, сафга тортиб, Жайҳун дарёси бўйига келиб тушдим. Термиз кечувидан нариги қирғоққа ўтгач, Қаҳалқа қалъаси тарафига қоровуллар юбордим. [Ўзим] Жайҳун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Менинг бу ерга келганим хабари Илёсхожага эшитилгач, Бекчакнинг иниси Олчун-баҳодирни катта қўшин билан устимга юборди. Қоровулларим ғафлат уйқусида қолган эканлар, уларнинг ёнидан ўтиб, фақат кечалари ҳаракат қилиб тун қоронғусида тўсатдан ҳужум қилдилар. Мен уч томони сув билан ўралган ярим оролда ўринлашгандим. Ярим орол ташқарисида қурилган бир неча чодир Жете лашкари томонидан талон-торож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар [ва жон сақлаб қолдилар]. Мен бўлсам уруш талаб бўлиб, зудликда ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан қўрққани сабабли урушга ботиниб киролмади. Ўн кунгача мен шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуқ (чодир)лар тиктириб, Жете лашкарларининг қаршисида бир ойча кузатиб ётдим. Охири ғанимни қўрқув босиб, ортларига қайтиб кетдилар. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъқиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ЎНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жете лашкарини мағлубияга учратганимдан сўнг, Бадахшон вилоятига бориб, уни эгаллашга, [бу билан] салтанат ишларига ривож беришга қарор қилдим. [Шу ниятда] дарё бўйидан кўчиб

---

[1] Қаҳалқа қалъаси — Термизга яқин қадимий қалъалардан бири.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Хулм[1] деган жойга тушдим. [Шу ерда] амир Қозоғон[2]нинг набираси ва қайноғам бўлмиш амир Ҳусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сўнгра Амир Ҳусайн билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим. Қундуз[3]га етиб боргач, Юрулдой[4] элининг сардорлари у ерда тўпланиб, менга қўшилмагунича ўринлашиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли халатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим.

Қўшинимнинг жангга ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шоҳларига етгач, урушга тайёргарлик кўра бошладилар. Маслаҳатни шунда кўрдимки, эпчиллик, уддабуронлик қилиб, душман қўшин тўплаб улгурмасдан бурун уларга зарба бериб, уларни тўзитиб юбормоқчи бўлдим. [Шунинг учун] юриш қилиб, Толиқонга етиб келдим. Толиқонга келганимдан Бадахшон шоҳлари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиримдан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтанатим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксари менинг хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шоҳлари менинг итоатимга киргач, Хутталон[5]га қараб юрдим. Бу мамлакатга келсам, қайноғам Амир Ҳусайннинг қўрслигидан Пўлод-буғо ва Шер Баҳром ундан ажралиб, ўз улусига кетиб қолган эканлар. Бу ердан кўчиб, Дашти кўлак[6]

---

[1] Хулм — Балхнинг шарқий тарафида, Амударёдан 6 фарсаҳ нарида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси.

[2] Амир Қозоғон — чингизийлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1347—1358). У 1347 йили Қозонхонни (қароргоҳи Қаршида бўлган) жангда ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олган. Амир Қозоғон кўчманчи беклар ва аъёнлар манфаати йўлида доимо қўшни вилоятларга босқинлар уюштирган. Кўпроқ картлар сулоласи (1245—1389) қўли остида бўлган Ҳирот вилоятига юришлар қилди. У қишни Соли-Саройда, ёзни эса Хутталон ва Мункда ўтказарди. 1357—58 йилда Қутлуғ-Темурнинг буйруғи билан Амир Қозоғон овда ўлдирилди. Ҳукмронлиги даврида амир бўлганлиги туфайли, ҳокимият тепасида эса хонзода бўлиши шартлиги боисидан,аввалига Чингизхоннинг ўғли Ўгадай наслидан бўлган Дошмандчи (Донишмандчи) ўғлонни хон деб эълон қилди. У ўлдирилгач, Боёнқулихонни унинг ўрнига ўтқазди. Улар номидан танга зарб қилиб, бутун ҳокимиятни ўз қўлида ушлаб турди.

[3] Қундуз — Тоҳаристон шаҳарларидан, ўрта асрларда Балх хонлигига қараган.

[4] Бурултой бўлса керак. У жалоир қабиласининг етакчиси бўлган. Унга қарашли эл ҳақида сўз юритилади.

[5] Хутталон — Амударё бўйида жойлашган қадимий вилоят. XVI асрдан бошлаб Кўлоб деб аталган.

[6] Дашти кўлак — Хутталон (Кўлоб)га қарашли ер.

www.ziyouz.com kutubxonasi

жилғасига бориб тушдим. [У ердан] Жете ва Илёсхожа лашкарлари аҳволидан хабар олиб келиш учун жосуслар жўнатдим. Жосуслар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жете амирлари: биринчиси — Куч-Темур Бекчик ўғли, иккинчиси — Темур Нўбкон, учинчиси Сориқ-баҳодир, тўртинчиси — Шанкум, бешинчиси — Ҳожибекнинг иниси Туғлуқхожа йигирма минг отлиқ аскарлари билан Халотий билан Пули сангин[1] оралиғида ўринлашган эмишлар.

Улар мен турган ер ва қўшиним қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. [Элчининг кўзини бўяш мақсадида] лашкарларимни икки марта қайта-қайта унинг олдидан ўтказтирдим, сўнг элчига рухсат бердим. [Кейин] кенгашиб, элчи ортидан кетма-кет [қўшин тортиб] боришга қарор қилдим. Лекин лашкарларим бу ишда мен билан ҳамжиҳатлик қилмади. Лашкаларимни атрофимга бирлаштирмоқчи бўлдим. Шунинг учун баъзиларига мурувват, меҳрибонлик қилдим, бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга эгмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглини кўтаришни маслаҳат кўрдим.

Шу аснода хабар келтирдиларким, илгари менинг навкарим бўлган Туғлуқ сулдус ва Кайхусрав, Жетенинг олти минг отлиқ аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмоқда эмишлар. Бу хабар менинг лашкарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоқсизлиги янада кучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

ЛАШКАРИМНИ ИТТИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва уларни ўзимга иттифоқ қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, «давлатимга шерик бўласизлар»,— дедим. Бу билан ўзларига ишонч ва менга хизмат қилишда қатъият уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларни қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирига [ҳокимлик] қилишга номзод қилиб кўрсатдим.

---

[1] Пули сангин — Ҳисор вилоятида, Вахш дарёси устига қурилган тош кўприк.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Уларнинг ҳаммасини умид ва қўрқинч орасида сақладим. Ҳар бирига биттадан ноиб ва кутвол[1] тайинладим.

Қолган лашкарларни ҳам емак-ичмак (луқма) ва кийим-кечак (хирқа)[2] билан умидвор қилдим, ширин сўз ва очиқ юз билан уларни ўзимга ром этдим. Қилган бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд қилдим. Натижада мени қўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқлар ҳам барчаси энди атрофимда бирлашди. [Ҳар ерда] ва ҳар ишда бирлик-иттифоқликни қўлдан бермасликка, амримдан чиқмасликка ваъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик қилишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчлангач, Илёсхожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни дафъ этиш ва қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида қилган кенгашим шу бўлдики, ғанимлар хабардор бўлиб улгурмасдан, чапдастлик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима (улуғ) чиқди: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган»[3].

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим, уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда [Туғлуқ-Темурхоннинг] ҳировули бўлмиш Туғлуқ сулдус ва Кайхусравга етишдим. Икки ҳамла билан уларни енгдим ва Илёсхожа жойлашган Пули сангин (Тош кўприк)гача қувиб бордим.

Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмасдан, қизиғида Илёсхожанинг қарийб ўттиз минглик лашкари устига тўсатдан босқин қилишга қарор қилдим. Бордию [юришни] тўхтатсам ва бирон кор-ҳол юз бергудек бўлса, унинг иложини топиш учун [ўзгаларнинг] кўмагига муҳтож бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан Амир Ҳусайн [лашкари билан] мени қўллаб-қувватлаб келаётган бўлса ҳам, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёсхожа лашкарини синдирдим.

ЖЕТЕ ВА ИЛЁСХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ЎН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Биринчи навбатда Илёсхожанинг барча зафарли фавжларини бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туришга қарор қилдим. Шу мақсадда амир Муайяд орлот[4], Учқора-баҳодир, Амир Мусо

---

[1] Кутвол — қалъа коменданти.

[2] Хирқа — бу ерда умуман уст кийим маъносида; дарвишларнинг махсус уст кийими ҳам шу ном билан аталган.

[3] Қуръон, 2-сура, 249-оят.

[4] Турк-мўғул қабилаларидан.

www.ziyouz.com kutubxonasi

бошчилигида икки минг отлиқ аскаримни Илёсхожа рўбарўсидаги кўприк ёнига жойлаштирдим. Ўзим бўлса беш минг отлиқ билан Илёсхожа қўшини тепасида жойлашган тоққа чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёқишни буюрдим. Жете сипоҳийлари тоғдаги кўп гулханлар, қаршиларида Пули сангин бошида турган лашкаримнинг катта фавжини кўриб, қўрқувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёсхожа қўшини «жангга ҳозирлан!» буйруғини кутиб [уйқусизликда] ўтказди. Мен туни билан тоғ устида ухламай тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салавот айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйқу ва ярим уйғоқлик орасида қулоғимга аллакимнинг: «Темур, фатҳу зафар сенга ёр бўлади!»— деган овози эшитилди. Тонг отиб, ёруғ тушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу вақт қарасам, Илёсхожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетаётибдилар. Амирларим ва сипоҳийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўзимча кенгашиб, уларни то мақсадлари маълум бўлгунча таъқиб этишни бир оз кечиктиришни маслаҳат кўрдим. [Тахминан] тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин мен уларнинг фикрини тушундим. Мақсадлари бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан. [Бир неча кун илгари] мен шикаст етказган ҳировул амирлари ҳам [Илёсхожа] қошига кочиб борганди ва Илёсхожа уларни тоза койиб берганди.

Бу пайт мен уларнинг фикридан воқиф бўлганим ва тоғдан тушмаётганлигимни кўриб, орқаларига қайтишга ва менга ҳужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни тоғ этагида сафга тизиб, жангга киришни мўлжалладим. Жете лашкарлари тоғ этагига етиб келиб, нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турганда, баҳодирларимга ёв устига қалин ўқ ёғдиришни буюрдим. Душманнинг кўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, қўлларидан бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этакларини гир айлантириб жойлашдилар. Ўша кеча лашкаримни тўрт фавжга бўлиб, ўзим бош бўлиб, тунда ғаним устига тўсатдан босқин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан ғаним устига ҳамла қилдим. Жете лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча баҳодир йигитларим уларни тўзғитиб ташладилар. Чопқилаш пайтида ҳар икки томондан кўп одам ўлди. Жете лашкари «ал-фарор»[1], «ал-фарор» дея чекиндилар. Мен Илёсхожага етиб олиб, «Йўл бўлсин?»— деб бақирдим. Овозим Илёсхожанинг қулоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўқ-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилгунча қўшинларимиз ўртасида жангу чопқин давом этди. Садоқ-ўқдонларимиз бўшади. Ғаним лашкари чекина туриб жанг қилдилар ва тўрт

---

[1] «Қуръон», 33- сура, 16- оят.

www.ziyouz.com kutubxonasi

фарсанг узоқликдаги ўз қароргоҳларига йўлда тўкилиб-сочилиб, шикаста ҳол, базўр етиб олдилар. Мен ҳам тизгин тортиб, ортларидан бошқа қувмадим ва ўша атрофда қўндим.

Жете лашкари урушда енгилганига иқрор бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёсхожа қароргоҳи (ўрду)ни қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳужум қилиб, муҳорабалар солдим. [Ҳоли жонига қўймай] тинкасини қуритдим. Охири чорасиз қолган Илёсхожа Хўжанд суви[1]дан ўтиб кетди[2]. Мен ҳам уларни таъқиб қилиб ўтирмасдан фатҳу зафар билан Мовароуннаҳрга қайтдим.

[Шундан сўнг] салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли буюк амир (амири азим уш-шаън) деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ўзини улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбатда Мовароуннаҳрда салтанат байроғини кўтарган амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайнни давлатимга шерик деб [элга] эшиттирдим ва у билан муросаю мадора қилдим. Гарчи у ташқи кўринишидан менга дўстлик билдирса ҳам, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. Унинг ўзи Мовароуннаҳр салтанати тахтига ўтиришни орзу этарди[3]. Унга ишончим йўқлиги туфайли хожа Шамсиддин [Кулол][4] мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

[Шундан кейин яна уч бор Қуръони мажидни қўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди. Аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг [жазойимга] гирифтор бўлди.

Амир Боён сулдуснинг ўғли амир Шайх Муҳаммад ўзини улуғ амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам [кўнглини топиб] ўз томонимга оғдириб олдим ва етти қўшинга бошлиқ қилиб, ўзимга мутеъ ва мулозим этдим. Мазкур қўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом қилдим. Мендан ажралиб ўз улусига кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунишни истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва ҳузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, менга итоат қилажагини билдирди. Шер Баҳромни ўз мулозимим этиб, бир вилоятни унга тортиқ қилдим.

Амир Ҳусайн билан орамизда қариндошчилик бор бўлганлигидан унга ҳар хил мурувват кўрсатиб, муросаю мадора қилдим, лекин дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва Ҳисори Шодмон вилоятларини мендан тортиб олди. Мен [эсам] унинг синглиси ҳарамимда эканлигининг хотирини қилиб, Амир Ҳусайнни сиқувга олмадим. Илгари менга ёвлик қилган барча

---

[1] Хўжанд суви — Сирдарёнинг ўрта асрларидаги номларидан.

[2] Илёсхожа 1366 йилда вафот этган.

[3] 1361—1365 йиллар мобайнида Амир Темур ва Амир Ҳусайн муносабатлари яхши бўлган. Бироқ, 1365 йилги «Жанги лой» деб аталмиш муҳорабадан сўнг ўрталарида адоват туғилди.

[4] Шамсиддин Кулол кабри Шаҳрисабзда жойлашган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

амирлар охири бўйсундилар-ку, деган хаёлда у билан муроса қилиб келдим. Лекин Амир Ҳусайн ҳамиша мени мағлуб этиш пайида фириб бериб келарди. Охир-оқибат уни шамшир зарби билан мутеъ қилишга қарор қилдим.

Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннаҳр вилоятини ўзбеклар вужудининг хас-хашагидан тозалаганимдан кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат этиб бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида [ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб] ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб менга «бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик» дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўзимча кенгашдимки, «худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган (кадхудо) киши ҳам битта бўлиши керак». Шу вақт [авлиёлардан деб ҳисобланган] Бобо Али Шоҳ олдимга келди ва: «Ҳой Темур, тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур» деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Қуръони мажиддан фол очсам ушбу қутлуғ оят чиқди: «Инно жаалнока халифатан фил арз», яъни «Биз сени ер юзида халифа қилдик»[1]. Мен буни [истиқболнинг] хайрлик ва муборак фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунишни истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор кенгаш ўтказдим. Кейин, энг аввал Амир Ҳожи барлос олдига бориб, уни ўзимга иттифоқдош қилдим. Баён сулдус ўғли Шайх Муҳаммад шаробхўрликка муккасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўзимга қўшиб олдим.

Амир Боязид жалоир ҳам Хўжанд вилоятини тасарруф этган эди. Унга [дўстона] насиҳат қилсам қабул қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари унга қарши чиқишиб, тутиб олдимга келтирдилар. Мен [ўтган ишларни юзига солмай] унга илтифотлар кўргиздим. Буни кўргач, ўзи [уятдан] шарманда бўлди.

Элчи-Буғо сулдус Балхда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қазоғон тахти шу ерда бўлганлиги учун Балх тахтига даъво қилаётган Амир Ҳусайнни Элчи-Буғога қарши қайрадим.

Муҳаммад Хожа Аперди, найман аймоғидан бўлиб, Шибирғонот вилоятини босиб олгач, менга қарши исён туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоятни бериб, уни ўзимга содиқ навкар қилиб олдим.

Бадахшон вилоятига эгалик қилаётган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишув қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб, [бўйсундилар].

---

[1] Қуръон, 38-сура, 26-оят.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кайхусрав Хутталон вилоятини ва Ўлжойту Аперди Арханг[1] вилоятини эгаллаб олгандилар. Кайхусравга Ўлжойту Апердининг вилоятини босиб олиши учун мадад кучи жўнатдим. Оқибатда Ўлжойту Аперди паноҳ излаб менинг хизматимга келди.

Амир Ҳизир Ясовурий[2] халқи — ясурийлар билан Тошканд вилоятини босиб олган эди. Кайхусрав билан Ўлжойту Апердини бир-бири билан яраштирдим. Буларга ёрдамчи куч йўсинида бир тўда киши қўшдим. Икковлари бирлашиб Ясовурий фуқароларига ҳужум қилиб, талон-торож қилдилар. Амир Хизир [Ясовурий] ожиз қолиб, менинг паноҳимга келди. Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни уруш-талашдан тинчитдим. Менинг қаҳрамон аскарларим тўла куч-қувватга кирди. [Ҳар томонга] барлос улусининг номи ва донғи тарқади. Менинг ҳимматим билан Чиғатой қўшинлари ва тумонларининг овозаси [оламга] ёйилди[3]. [Мовароуннахрдаги] жами элу халқ, қўшунот ва тумонот ҳамда кўчманчилар менинг ҳукмронлигим остига ўтди. Бироқ Мовароуннаҳрдаги баъзи қалъалар [ҳамон] Амир Ҳусайн қўлида бўлиб, уларга менинг ҳукмим ўтмасди.

Амир Ҳусайн салтанатим азимати ва шан-шавкатининг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга қарши исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига кўп марта [лутф-марҳаматлар кўрсатиб] бордим, у бўлса аслo қошимга келмади. Бунинг устига сиртидан такаллуфлар билдириб, аслида ҳийла-найранг ишлатиб, мендан Қарши қалъасини олиб қўйди. Қарши қалъасини қўриқлаб туриш учун қўрғонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қўшимча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени ўлдирмоқчи бўлди. Мендаги салтанат ғайрати туғёнга келиб, мени Қарши қалъасини ундан тортиб олишга ундади. Баъзи амирларим у ерга юриш қилиб, қалъани жанг билан қўлга киритишни менга маслаҳат бердилар. Жанг режаларини туза бошладим. [Улар айтгандай] уруш билан олсам, бунинг хатарли томонлари кўплиги кўнглимдан ўтди. Ўзимча, «мабодо қалъани жанг билан олмоқчи бўлсаму ғаним лашкарининг ёмон кўзидан қўшинимга зарар етса-чи?» — деб ўйладим. Шундан сўнг бошқа тадбирни қўллашга киришдим. Хуросон томонга юзланиб, бу билан Қарши қалъаси бекларининг хотирини жам қилмоқчи бўлдим. Кейин эса қўшиним билан [яширинча] орқага қайтиб, тунда тўсатдан қалъага ҳужум қилиб, у ерни босиб олишни режаладим. Хуллас, бу ердан кўчиб, Хуросон

---

[1] Арханг — Тоҳаристон шаҳарларидан. Амударё бўйида Бадахшон билан туташ вилоят маркази. XVI — XVII асрларда Ҳазрати имом номи билан аталган.

[2] Ясовурий — Чингизхон қўшинининг сўл қанотига қўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлоди. У Вахш ва Толиқонни босиб олишда иштирок этган ва эли ўша юртларда ўтириб қолган. Хизир Ясовурий аввалига Амир Темурнинг ишонган яқин амирларидан ҳисобланган, бироқ кейинчалик Амир Ҳусайн томонида туриб жанг қилган ва шу жанглардан бирида ўлдирилган.

[3] Бу ерда Чиғатой улусидан бўлиб, кейинчалик Мовароуннаҳрга келиб турклашган мўғул аймоқлари назарда тутилган. Амир Темур сипоҳининг асосий жанговор қисмини ташкил этганлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

томонга қараб йўлга тушдим. Аму дарёсидан кечиб ўтганимда, Хуросон томондан Қаршига келаётган карвонга дуч келдим. Карвон бошчиси менга совғалар тақдим этди. Мен ундан Хуросон амирларининг ҳол-аҳволини суриштирдим ва Хуросон вилоятига кетаётганлигимни изҳор этиб, кетишларига рухсат бердим. [Лекин] карвонга айғоқчи қўшиб юбордим ва у хабар келтиргунича дарё соҳилига жойлашиб, кутдим. Айғоқчи олиб келган хабарга кўра, карвондагилар Амир Мусога шундай деган эмишлар: «Амир Темурни Амударё ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан». Бу гап Амир Мусо ва Амир Ҳусайннинг лашкарига етгач, хурсанд бўлиб ва ўйин-кулги, айш-ишратга берилибдилар. Бу хабарни эшитишим билан қўшиним ичидан энг ишончли, довюрак, жанг кўрган баҳодир йигитлардан икки юз қирқ учтасини танлаб олдим ва дарёдан ўтиб, олдинга юбордим. Ширкент аталмиш ерга етдим ва ўша ерда бир кеча-кундуз тўхтаб, [сўнг] яна йўлга тушиб, Қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим. [Одамларга] арқонларни бир-бирига боғлаб зина ҳозирлаб қўйишларини буюрдим. Шу пайт амир Жоку тизза уриб: «Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар етиб келгунча тўхтаб туриш зарур»,— деб ўтинч қилди. Шунда хотирамга бир фикр келди. Баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмоқчи бўлдим. Қирқ киши ҳамроҳлигида Қарши қалъаси томон йўл олдим. Йироқдан қалъа қораси кўринганда, баҳодирларимни келган ерда тўхтатиб қўйдим ва уйимизда туғилиб ўсган Мубашшир ва Абдулло исмли [йигит]ларни бирга олиб ўзим кетдим. Сув тўлатилган ҳандақ[1] бўйига етдим. Қарасам, ҳандақ сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, ҳандақ тепасидан ўтган, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди. Отимни Мубаширга қолдириб, ўша тарнов орқали ҳандақ устидан ўтиб, қалъанинг хокрез[2]ига етдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қоқдим. [Лекин] дарвозабонлар ухлаётган экан, [ичкаридан садо чиқмади]. [Ҳар эҳтимолга қарши] дарвозани ташқарисидан кесак-тош ва лой билан тўлдириб қўйишган экан. Қалъа девори атрофини кўздан кечириб, нарвон ва зиналар қўйиса бўладиган жойни топдим. [Сўнг] орқамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим ҳузурига бордим. Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонлар билан етиб келишган экан. Ҳаммалари шайланиб, нарвонларни кўтаришди ва қалъа сари юзландик. Ҳандақдан тарнов орқали қалъага ўтдилар. Зиналарни ҳам олиб ўтдилар ва деворга қўйдилар. Эр йигитлардан қирқтаси тепага чиқишиб, қалъага кириб олдилар. Мен ҳам нарвонга оёқ қўйиб энди қалъага кирмоқчи бўлгандим, карнай тортиб, бурғу[3] чалдилар. Тангри таолонинг қўллаши билан қалъани қўлга киритдим.

Бу хабар Амир Ҳусайнга етгач, [энди] макру ҳийла йўли билан, дўст-ошно либосини кийиб, мени ром этмоқчи бўлди.

---

[1] Ҳандақ — қалъа теварагига қазилиб ичига сув тўлатиб қўйилган мудофаа иншооти.

[2] Хокрез — қалъа девори остига ўр қилиб уюлган тупроқ; мудофаа иншооти.

[3] Бурғу — карнайга ўхшаш мусиқа асбоби.

www.ziyouz.com kutubxonasi

МЕНИ ҚЎЛГА ТУШИРМОҚЧИ БЎЛГАН АМИР ҲУСАЙННИНГ МАКРУ ҲИЙЛАСИДАН ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн, «менинг дўстлик ва қариндошликни риоя қилишдан бўлак ниятим йўқ»,— деб Қуръон устида қасам ичди ва ўша Қуръонни менга жўнатди. У яна мана буларни ҳам айтганди: «Агар сенга айтган гапларимга хилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу ушлаган Қуръон — худонинг китоби мени урсин». Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг ҳузуримга одам юбориб, «ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳаққи дуруст бўларди», деб мени Чакчек дарасида учрашишга даъват этганди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо Қуръон ҳурматини сақлаб, [айтган жойига] учрашувга боришга қарор қилдим. [Бироқ бу борада] кенгашиб, Чакчек дараси атрофига баҳодирларимдан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйишни, кейин эса ўзим бир неча одамимни олиб, учрашувга бормоқчи бўлдим. Амир Ҳусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, улардан Амир Ҳусайн қилмоқчи бўлган ишидан мени огоҳ қилиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром Амир Ҳусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантирди, Амир Ҳусайн [буни сезиб қолиб] Шер Баҳромни қатл эттирди, менинг устимга эса минг отлиқ аскар билан ҳужум бошлади. Бу хабар менга етиб келганида энди дарага келиб тушган эдим. Қўшинимни тартибга солдим. Шу вақт Амир Ҳусайн лашкарий фавжининг қораси кўринди. Қоровуллар Амир Ҳусайн лашкарининг фақат бир фавжи эканлиги, Амир Ҳусайннинг ўзи келмаганлигини хабар қилдилар ва «Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир фавжини юборди», дедилар.

Мен [жангу жадалга] ҳозирлана бошладим. Мен билан ҳаммаси бўлиб икки юз отлиқ аскар бор эди. Амир Ҳусайн қўшинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар [бу ерга] юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз турдим. [Шу тариқа] дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. [Сўнг] одамларимни тўплаб, саф-саф қилиб туздим ва Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда асқотар экан.

Амир Ҳусайнга ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манға,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анға.

Бу хатим Амир Ҳусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлиб, уялди, мендан узр сўради, [лекин] мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТУРОНЗАМИННИ ЎЗБЕКЛАР ТОИФАСИ ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Жете ва Илёсхожа лашкарини Мовароуннаҳрдан қувиб, Хўжанд дарёсининг нариги қирғоғига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, ўзбекларнинг баъзи фавжлари Мовароуннаҳр қалъаларида мустаҳкам жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун қўшиним фавжларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш чўзилиб кетса-чи, деган фикр мени ташвишга солди. Шу орада менга ўзбеклар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар келтирдилар. Лашкар фавжларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, деб ўйланиб қолдим ва Илёсхожа номидан қалъадагиларга қарата ёрлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрлиқни бир ўзбек қўлига тутқазиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир фавжини жўнатдим. Бу аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзларини ғанимга намоён этишни амр қилдим. Илёсхожанинг талаби ёзилган ёрлиғ ғанимлар қўлига теккач ва лашкарларим кўтарган чанг-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннаҳр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша золимлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг қўлимга ўтди.

Қариндошлик ҳурматини қилиб, Балх билан Ҳисори Шодмон вилоятларини Амир Ҳусайнга тортиқ қилдим. У бўлса унга қилган эҳсону мурувватимни билмади, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен ҳам кенгашиб, Амир Ҳусайнни ўлдиришга қарор қилдим.

Амир Ҳусайн мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичини кемириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди[1]. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени ўлдириб тахтга ўзи ўтиришга бел боғлаган эди. Ўртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди[2]. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгиш ва ўлдиришига оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгирдилар. Хутталон ҳокими амир Кайхусравнинг инисини сабабсиз қатл эттирди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хутталонда унга душман бўлиб қолди. Амирлари [анчадан бери] ундан норози бўлиб, адоват сақлар эдилар, у бўлса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор қилиб, маҳв этиш қасдида

---

[1] 1366 йилда Самарқандда Амир Хусайн Амир Темурга яқин бир неча бекларни исён кўтаришда гумон қилиб, уларга катта жарима солди. Амир Темур бисотидаги бор жавоҳирларни, жумладан, Ўлжой Турконнинг қулоғидаги олтин сирғани ҳам товонга қўшиб тўлагач, уларни қутқариб қолади. Бу сирғани Амир Ҳусайн тўй кунлари синглисига ўзи совға қилгани сабабли, табиийки, эгаси кимлигини билган. Бироқ, уни қайтариб бермаган. Бу эса Амир Темурнинг ғазабини оширган.

[2] 1366 [illegible] йиллар [illegible] Амир [illegible] Хусайн [illegible] муттасил равишда ўзаро урушлар бўлиб турган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қароргоҳини Балх чеккасидаги бир жойга кўчирди[1]. Бу хабарни эшитишим билан Амир Ҳусайн ҳаракатга келмасдан бурун устига бостириб боришга қарор қилдим. Бор лашкарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашкар фавжлари келиб менга қўшилди ва Балх атрофига келиб тушдим. Амир Ҳусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди[2]. Охири қочиб қалъага кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмишидан бўлиб, кўргилигини кўрди.

МЕНГА ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧЎЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧУН МЕНИ ЎЛДИРАДИ ДЕБ ВАҲИМА ҚИЛИБ ЮРГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн менга асир тушгандан кейин унинг навкарлари ва амирлари «энди бизни ўлдиради», деб гумон қилган эдилар. Гарчанд аввалига ниятим уларни ўлдириш бўлган бўлса ҳам, кейинроқ, «ахир улар аскарлар-ку?» деб уларни афв этдим ва яна аскарлик ишларига тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлмиш уларнинг бош амири (амир ул-умаро), кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини эшитгач[3], менинг қаҳримдан қўрқиб, ўзини сергак тутди ва бордию уни тутиш учун қўшин юборгудай бўлсам тўғри иш қилмаган бўлур эдим. [Шунинг учун] ўзимни уни унутган кишидек тутдим ва [унинг борасида] ушбу тадбирни қўлладим: мажлисларда, йиғин-ўтиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим, токи дўстлари: «Амир сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибди» деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор бўлиб менинг паноҳимга келди.

---

[1] 1368 йили Амир Ҳусайн Балх шаҳри ёнида улкан қалъа қурдирган.

[2] Низомуддин Шомийнинг ёзишича бу жанг 1370 йили рўй берган. Амир Ҳусайн қатл этилгач. (10 апрель 1370 й.) Амир Темур унинг харамидаги тўртта хотинини ўз қарамоғига олди. Темур Ҳусайннинг уч хотинини ўзининг эътиборли амир-амалдорларига никоҳлади. Ўзи эса Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк Хоним (1341 йили туғилган, эл-улус уни ҳурматлаб «Биби хоним» деб атаган)ни никоҳига олди. Шундан кейин бутун умри давомида Темурнинг номига «Кўрагон» ёки «Гўрагон» («мўғулчахон куёви») деган фахрли лақаб қўшиб айтилган. Ўша даврда Чингизхон авлодига бевосита боғлиқ бўлмаган, лекин ҳокимиятга даъвогарлик қилган ҳар қандай амир, хонлар қизига уйланишга интилган.

[3] Амир Ҳусайн 1360 йилда Хутталон ҳокими Кайхусравнинг иниси Кайкубодни қатл эттирганди. 1370 йили Ҳусайн мағлубиятга учраб асир этилгач, Кайхусрав инисининг хунини талаб қилиб Ҳусайнни қатл қилдиради. Амир Кайхусрав ҳам ўз вақтида, 1358 йили Ҳусайннинг бобоси Амир Қозоғонни қатл этишда қатнашганди. Фалакнинг гардиши айланиб, унинг ўзи ҳам 1372 йили Хоразмга юриш вақтида хиёнат қилганликда айбланиб, Суюрғатмиш (хон, ҳукм. йиллари 1370—1388) нинг фармони билан Амир Ҳусайннинг навкарлари томонидан айнан ўша хун талаб қилиш расмига мувофиқ қатл қилинади.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн ўлдирилиб, [унга қарашли] Балх, Ҳисори Шодмон ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани ҳақидаги хабар Хуросон ҳокими малик Ғиёсуддин[1]га етганида, уни қўрқинч босди, [уруш қилиш учун] лашкару сипоҳ тўплаб, мудофаага шайланди. Кенгашиб, хуросонликлар ҳушёрлигини сўндириб, ғафлат уйқусига чўмдириш учун, мен ҳарбий ҳийла ишлатишни фикр қилдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш қилмоқчидай бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода малик Ғиёсуддиннинг [мендан кўнгли тинчиб], жабр-зулм қилмоққа қўл урганлиги ҳақида пиримдан хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайтганим ҳақидаги хабарни эшитиб Ғиёсуддин хотиржам ўлтирган эди. Шунда мен ўзимга кенгашиб, «ана энди хуросонликларнинг кўнгли мендан хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнинг айни пайти», дедим ва Балх чеккасидан қайтиб, Балхда қолдирган аскарларим билан Ҳиротга қараб юрдим, малик Ғиёсуддинни ғафлат уйқусида босдим ва у ночор шаҳардан чиқди, хазина ва тамом бойлигини менга пешкаш[2] қилди. Шундай қилиб, Хуросон мулки менинг қўлимга ўтди[3]. Хуроснинг барча амирлари менга бўйсундилар.

СЕИСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АФҒОНИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ БОШҚА КЕНГАШИМ

Хуросон мамлакати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқорида эслатилган уч мамлакатга лашкар юборайлик, деб маслаҳат бердилар. Мен дедимки, агар лашкарнинг ўзи билангина иш битмаса-чи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг мўлжаллаб қўйган бошқа ишларим кўп. Маслаҳатни шунда билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун «Агар менга қўшилсанглар [қутиласизлар], курашсанглар йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса ўшани кўрасизлар», деган мазмунда хат ёздим. Бу тадбирим тақдирга тўғри келди. Ёрлиғларим уларга етиши биланоқ итоат бошларини бўйсуниш мақомига қўйдилар[4].

---

[1] Ғиёсуддин — картлар сулоласи (1245—1389)га мансуб ҳукмдор. Ҳақиқий исми Ғиёсуддин Пир Али. Темур уни 1381 йили тахтдан туширган.

[2] Пешкаш — тортиқ.

[3] Амир Темур 1381—1383 йиллар оралиғида олиб борган муҳорабалари натижасида Хуросонни фатҳ этди.

[4] Бу воқеа 1383 йили рўй берган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЎРУСХОННИ[1] БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Дашти Қипчок] хони Тўхтамиш[2] хонлик талашиб Ўрусхондан енгилиб, менинг паноҳимга қочиб келган эди. Унинг билан қўшин юборсаммикин, ё ўзим борсаммикин деб турганимда Ўрусхоннинг элчиси келиб қолди. Кенгашиб, элчининг кўнглини овлаб, [сўнг] кетишига рухсат беришни, ўзим эса Дашт томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеалардан Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қўшинларим қуққисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Ўйлаганимдек иш тутгандим, тадбирим тақдирга тўғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг қўрқмас лашкарим фавжлари ногаҳон келган балодек Ўрусхон устига ёпирилдилар. Ўрусхон қаршилик кўрсата олмай, қочишни ихтиёр қилди. Дашти Қипчоқ мамлакати менга бўйсунди[3].

ГИЛОН, ЖУРЖОН, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН, ФОРС ВА ИРОҚ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг музаффарийлар[4] ва турли тоифадаги ҳукмдорлар зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалари қўлимга тушгач, Ироққа юриш тадоригини кўришга жазм қилдим.

Шу вақт хотирамга бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифоқ бўлиб,, «менга қарши урушга кўтарилсалар-чи? Демак, жангга шай бўлиш лозим!» — деган фикр келди. Амирларим ҳам жанг қилайлик деб маслаҳат бердилар. Ўзим эса буларни бирма-бир рөм этган

---

[1] Ў р у с х о н — Жўчи наслидан; Оқ Ўрда хони (1361—1376), 1376 йил Ўрусхон Жўчи улусининг икки қисми бўлмиш Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдани бирлаштириш мақсадида қурултой чақиради. Қурултойда Манқишлоқ (Манғит қишлоқ) амири, Тўйхожа ўғлон Олтин Ўрда масаласида Ўрусхонга қарши фикр билдиради. Натижада, қатл этилади. Унинг ўғли Тўхтамиш қасос олиш ва Оқ ўрда тахтини эгаллаш учун Амир Темурнинг ҳарбий ёрдами билан икки маротаба Ўрусхонга қарши жанг қилган, иккисида ҳам енгилган. Лекин жангда Ўрусхоннинг ўғли Қутлуғ бўғони ўлдирган. 1376 йил баҳорида Ўрусхон ўғлининг хунини талаб қилиб, Амир Темурга Тўхтамишни топширишини буюради. Оқибатда, Амир Темурнинг ўзи ҳам қатнашган учинчи юришда, Ўрусхон ўлдирилади.

[2] Т ў х т а м и ш — Жўчи наслидан: Оқ Ўрда хони (1376—1395). У 1376 йили Амир Темур ҳузурига паноҳ истаб келганда, Темур унга иззат-икром кўрсатиб Ўтрор ва Саброн вилоятларини тақдим этади ва Ўрусхонга қарши юришларида уни қуллаб-қувватлайди. Ўрусхон енгилгач, Тўхтамишни Дашти Қипчоқ ҳукмдори қилиб тайинлайди.

[3] Бу жанг 1376 йилда бўлган.

[4] М у з а ф ф а р и й л а р — 1314—1393 йиллари Ғарбий-Жанубий Эронни идора қилган сулола.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳолда бўйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш лозим, деган қарорга келдим[1].

Менинг паноҳимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими Амир Али бўлди. У менга пешкаш жўнатиб, мактубида «Биз ҳазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётибмиз. Бу ерни олсангиз қуввату кучингиз ортар, «Кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир»[2],— деган гаплар битилган эди. Мен Мозандарон ҳокимининг бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. [У ерни ўзларига қолдирдим] ва Гилон, Журжонга қараб йўл олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қаҳрли қўшиним фавжларини уларнинг устига юбордим, ўзим эса Ироққа лашкар тортдим.

Исфаҳонни забт этдим. Исфаҳон аҳолисига ишонч билдириб, қалъасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар бўлса исён кўтариб, мен тайинлаган доруғани[3] аскарларимдан уч минг одам билан бирга тиғдан ўтказдилар. Мен ҳам Исфаҳон аҳолисини қатли ом[4] қилиш ҳақида буйруқ бердим[5].

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШИРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Широзни музаффарийларга қолдириб, Исфаҳонда эса уч минг одамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни дафъ этиш учун Дашти Қипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфаҳон аҳолиси доруғани ўлдирди. Шу вақтнинг ўзида Шероз аҳолиси ҳам менга бўйсунмай қўйган эди. Шу сабабли, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлиқ аскар тўпладим. Лекин бу катта қўшин билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сиғмай қолиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини босқин қилишга бирин-кетин юборишни фикрладим. Шу қарорга келиб, лашкаримни уч фавжга бўлдим ва ўзимдан олдинда боришни тайин қилдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сўнг Шероз устига қўшин тортдим. Шоҳ Мансур[6] жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

---

[1] Бу воқеа 1382 йилда содир бўлган.
[2] Қуръон, 2-сура, 237-оят.
[3] Доруға — шаҳар ҳокими.
[4] Қатли ом — аҳолини ёппасига тиғдан ўтказиш.
[5] Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир бўлган.
[6] Шоҳ Мансур — музаффарийлар сулоласидан: Ироқ ва Форс ҳокими (1387—1393). Шоҳ Мансур 1393 йили 26 апрелда жангда ўлдирилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТЎХТАМИШХОНГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ БОБИДА ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан қувиб юргани сабабли кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун бошбалмоқ ўти[1], ов гўшти, саҳро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Қўшиним бундай оғир аҳволга тушиб қолганини эшитган Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди ва чумолию чигирткадан ҳам кўп аскари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўқнашди. Менинг аскарларимнинг очликдан тинкаси қуриганди. Тўхтамишхон аскарлари эса, тўқ ва осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб, тиз чўкиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини билдирмагунларича, саркардаларим ва аскар бошлиқларим жанг қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг байроқдори мен билан тил бириктирди — уруш бошлаганимда ва икки томон қўшини юзма-юз келганда, байроқдор байроғини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Амирларим ва нўёнларим, фарзандларим [ва набираларим] олдимга келиб, тиз чўкканини эшитгач, жасурлиги тутиб, қўрқмай жангга кирдилар. Шунда мен амирзода Абу Бакр[2] ни саккиз минг отлиқ билан ҳировул этиб тайинладим. Савашу чопиш қизишиб, жангу жадал ўти кўкка кўтарилганда, [лашкарларга] чодирлар тикиб, таом тайёрлашга киришишни буюрдим. Худди шу пайт Тўхтамишхоннинг байроғи тубан бўлди ва Тўхтамишхон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, жанг майдонига орқа ўгириб қочди[3].

---

[1] Бошбалмоқ ўти — доривор.

[2] Амирзода Абу Бакр — Амир Темурнинг набираси.

[3] Амир Темур Широзда жанг билан овора бўлганидан фойдаланган Тўхтамиш, 1387—1388 йилларда Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ва Джете мўғуллари билан иттифоқда Мовароуннаҳрга ҳужум қилади. Амир Темур хабар топиб, тезда Мовароуннаҳрга йўл олади. Бироқ, Тўхтамиш жиддий жангларсиз қочиб улгуради.

Бу ерда эса Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши иккинчи юриши назарда тутилади. 1391 йил бошида Темур Самарқанддан чиқиб, Тошкентга келади. Бу ердан ҳозирги Қозоғистон ССР чўлларига равона бўлади. Бунинг далили сифатида Темур фармони билан устига тарих битилган Харсанг тошни эслатиш мумкин. 1391 йил апрелида Улуғ-тоғ этагидаги мавзеда (ҳозирги Қарсакбой маъдани) Темур катта Харсанг тошга, Турон султони Амир Темур 200 минг кишилик лашкари билан Тўхтамишни катл этиш учун юриш қилганини ёзишни буюрган.

Чўлларда узоқ сарсон-саргардон кезгандан кейин Амир Темур ва Тўхтамиш қўшинлари Қундузча деган мавзеда (ҳозирги Куйбишев ва Чистополь ўртасида) тўқнашди ва 18 июнь 1391 йили Тўхтамиш лашкари мағлуб этилди. Бироқ, ҳали унинг қудрати батамом синдирилмаганди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ДОРУССАЛОМ (БАҒДОД) НИ ВА ИРОҚИ АРАБНИ ЗАБТ ЭТИШ ТЎҒРИСИДАГИ КЕНГАШИМ

Ироқи ажам[1] ва Форсни забт этганимдан кейин, қутб улақтоб[2] пиримдан менга «Араб ва Ажам Ироқининг буюк қаҳрамонига [тангри таоло] Ироқи араб билан Ироқи ажамни тортиқ қилди», деган мазмунда мактуб келди.

Бағдодни забт этиш учун даставвал султон Аҳмад Жалоирий[3] ҳузурига Бағдод волийси лашкарининг қай аҳволда эканлиги, юриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: «Султон Аҳмад икки кўзли бир бўлак гўшт экан», деган мазмунда хат юборди. Мен тангрининг иноятига суяниб, [Бағдод устига] қараб юрдим ва тез фурсатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад жалоир қолишдан қочмоқни афзал кўриб, Карбало томонга қараб қочди. Шу билан доруссалом Бағдод менга бўйсунди[4].

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Тўхтамишхон мендан енгилиб] Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, ўзи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқлигим фурсатидан фойдаланиб, Дарбанд ва Ширвон орқали Озарбайжонга кўп сонли лашкар юбориб, фитнаю фасод кўтарди. Бу вақтда мен ҳар иккала Ироқни ҳам эндигина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни йўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали[5] яна Дашти Қипчоққа юришни маслаҳат кўрдим.

Юриш олдидан кўрик қилиб, лашкарим қаергача бориб етишини билмоқчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада лашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шукр келтирдим. Сўнг Темур дарёси[6]дан ўтиб, Дашти Қипчоқнинг элу улусига ушбу

---

[1] Ироқи ажам — қадимги Мидия; Ироқи араб — қадимги Вавилония..

[2] Қутб ул-ақтоб — Қутблар қутби. Энг улуғ мартабали шайхларга бериладиган фахрий унвон.

[3] Султон Аҳмад Жалоир — жалоирийлар сулоласи (1336—1432) 1382—1410 йилларда Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонга ҳукмдорлик қилган.

[4] Бу воқеа 1392—93 йилларда рўй берган. Темур Бағдодни забт этгач, Аҳмад Жалоир Мисрга мамлук султони Барқуқ (1382—1399) ҳузурига қочган. 1394 йили Темур иккинчи маротаба Бағдодни эгаллаганда яна қочди. Бироқ Шом (Сурия)да занжирбанд этилиб, 1405 йили Амир Темур ўлимидан кейингина озод этилган 1410 йилда Табриз остонасидаги жангда ҳалок бўлган.

[5] Каспий денгизининг ғарбий соҳилида жойлашган Дарбанд шаҳри яқинидан ва тоғлар оралиғидан ўтиладиган тор йўл. Бу йўлнинг мудофааси мустаҳкам бўлган. Шу сабабли уни Дари Оҳанин («Темир Дарвоза») деб аташган. Темур Дарбандни 1395 йили забт этган.

[6] Амир Темур ва Тўхтамишхон орасидаги бу жанг Шимолий Кавказнинг Терек дарёси бўйидаги водийда юз берган. Шундан сўнг Темур Дашти Қипчоқда ва ундан шимолроқда жойлашган Тўхтамишхон қарамоғидаги қатор вилоятлар ва шаҳарларни ўзига бўйсундирган. Шулар орасидаги Олтин Ўрданинг Сарой Берка ва Ҳожи Тархон (Астрахан) каби марказий шаҳарлари ҳам бўлган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

мазмунда ёрлиқлар йўлладим: «Кимки менга келиб қўшилса улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади».

[Ҳижрий] 797 [милодий 1394—95] йилда Дашти Қипчоққа кирдим ва узоқ шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим. Менга қарши бўлган Жўчи эл-улусини хароб қилиб, ўзимга тобеъ этдим. Бешинчи ва олтинчи иқлим[1] вилоятлари, улуслари ва қалъаларини забт этдим ва ғалабаю зафар қучиб ортимга қайтдим[2].

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим. Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир[3]: «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз»,— деди. Амирзода Муҳаммад Султон[4] эса: «Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ [бунга] тўсиқлар бор: биринчиси — дарёлар, иккинчиси — ўрмону тўқайлар, учинчиси — тўлиқ қуролланган сипоҳийлар ва одамга ов қилувчи қутурган филлари кўп»,— деди. Амирзода Султон Ҳусайн[5]: «Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз»,— деди. Амирзода Шоҳрух[6] деди: «Мен туркларнинг қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғворлигини ҳурматлаб номларини атамай лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — қайсар[7], Хитой ва Чину Мочин подшосини — фағфур, Туркистон подшосини — хоқон[8], Эрону Турон подшосини шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида жорий этиларди. Ҳозир Эрону Туронзамин бизнинг қўлимизда бўлгани учун, Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимдир». Амирлар эса: «Борингки, Ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади», дейишди. Мен бўлсам, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат

---

[1] Юнонистон ва қадимги шарқ жуғрофия илмида дунёнинг инсон яшайдиган қисми (ер) етти иқлимга бўлинган. Бешинчи ва олтинчи иқлимларга Хоразм, Мовароуннаҳр, Фарғона, Дашти Қипчоқ ерлари кирган.

[2] Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1405 йил январида Амир Темур Хитойга юриш бошлаган вақтда, узоқ муддат Дашти Қипчоқда саргардон бўлиб юрган Тўхтамишхондан элчи келади. У келтирган мактубда Тўхтамишхон Темурдан нонкўрлик қилгани учун кечирим сўраган эди. Амир Темур элчининг ҳурматини жойига қўйиб, Тўхтамишхоннинг гуноҳидан ўтган.

[3] Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир — Темурнинг набираси.

[4] Амирзода Муҳаммад Султон — Темурнинг набираси.

[5] Амирзода Султон Ҳусайн — Темурнинг набираси.

[6] Амирзорда Шоҳрух — Амир Темурнинг кичик ўғли.

[7] Қайсар — Византия (Рум) ҳукмдорлари лақаби.

[8] Хоқон — хонлар хони, буюк хон. Чингизхон ва унинг тахт ворислари шу ном билан аталган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазмимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан мурожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, токи тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуғ оят чиқди: «Эй пайғамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил»[1]. Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан дилим ранжиди. Ўз-ўзимга кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга розилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини кутволларига топширмоқчи бўлдим. Лекин ўзим тарбиялаган кишилар бўлганликлари учун, уларни хароб қилишни истамадим. Гарчи улар юрагимни ҳар қанча қон қилган бўлсалар ҳам, уларга юмшоқлик-мулойимлик қилдим. Лекин охир-оқибатда менинг фикримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан ғубор қолмади. Сўнгра қайтадан кенгаш чақириб, иқболимиз хонаси — Ҳиндистонга қарата қўл кўтариб, зафару фатҳ фотиҳасини ўқидим.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Кобулда ўттиз минг жавонғор отлиқ аскари билан турган амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Сулаймон тоғи орқали юриб, Синд дарёсидан ўтгач, Мултон вилояти устига тўсатдан босқин қилиб, уни забт этишни буюрдим. Султон Муҳаммадхон, амирзода Рустам[2] ва бошқа амирларга ўттиз минг баронғор отлиқ билан Синд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоғ этагидаги йўлдан юриб, Лоҳур вилоятига қўққисдан босқин қилишни буюрдим. Ўзим ўттиз минг Ғул[3]нинг отлиқ аскарлари билан бўлдим.

Ҳиндистон юришига жамланган қўшинларим умумий сони тўқсон икки минг отлиққа етган эди. Бу эса Аллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, исми шарифлари сонига тўғри келганлиги учун, бу [тасодифни истиқболнинг] хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим. Отланиб йўлга тушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб тушдим. [Бу ерда бир неча кун туриб] Катур[4] тоғида истиқомат қилиб турган кофирларни енгиб, жазо берганимдан сўнг, дор ул-харб[5] бўлмиш Ҳиндистон ғазоватига юзландим[6].

---

[1] «Қуръон», 66-сура, 9-оят.

[2] Амирзода Рустам (ваф. 1436) — Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх (туғ. тахм. 1354—1356 — ўлдирилган 1389 ёки 1394, Форс ҳокими)нинг иккинчи ўғли. У (1405—1408 ва 1415 йилда Исфаҳон ҳокими бўлган.

[3] Ғ у л (қўл) — қўшиннинг марказ қисми.

[4] К а т у р — Ҳиндикушда Кофиристоннинг ғарбида жойлашган вилоят ва халқ номи.

[5] Д о р у л - ҳ а р б — (арабча «уруш уйи»), ислом динини қабул қилмаган мамлакатлар.

[6] Бу воқеа 1398 йил август ойида бўлган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҲИНДИСТОНГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФҒОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛИНГАН КЕНГАШ

Шу орада менга арз қилдиларки, бир тўда афғонлар Ҳиндистонга олиб борадиган йўлга босқин қилиб, у ерда қароқчилик қилаётган эканлар. Хусусан, булардан Каркас қабиласининг кадхудоси Мусо афғон ҳаддидан ошаётган экан. Менинг вафодор хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ афғонни Пирмуҳаммад Жаҳонгир Ироб қалъасига соқчи қилиб қўйган эди. Мусо афғон мазкур қалъага от қўйиб, шиддат билан босиб борибди. Лашкаршоҳ афғонни ўлдириб, қалъадагиларнинг бор-йўғини талаб кетибди. Шу вақтда [ҳузуримга] Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд уриб келди. У оғасини ўлдирган Мусо афғоннинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам [унинг сўзига қулоқ солмаган бўлиб], «ҳой инсон, Мусо афғон менга хайрхоҳлардан биридир»,— дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди деб айбладилар.

Бироқ бунинг аксича, Мусо афғон бўлса, Малик Муҳаммаднинг ҳибсга олинганлиги ҳақидаги хабарни ва менинг айтган гапларимни эшитиб, кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни ҳузуримга келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасдан дарҳол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

Мен у қалъани тамошо қилиш учун ичкарисига кирганимда, унинг (Мусо афғоннинг) сипоҳийларидан бири мени ўлдириш қасдида ўқ-ёй отди. Сўнг Мусо афғон ўзига яраша жазосини топди. Ҳиндистон йўли очилди[1].

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД[2] ВА МАЛЛУХОН[3]ЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШ

Султон Маҳмуд ва Маллухон эллик минг отлиқ ва пиёда аскар, 120 занжирбанд филлар билан Деҳли қалъасини мустаҳкамладилар ва мен билан жанг қилишга шайландилар. Кўнглим хавотирланди. Бордию Деҳли қалъасини босиб олишга борсам-у, мабодо бу иш узоқ вақтга чўзилиб кетса, [нима қиламан?] Ўзимга кенгашиб, ғаним лашкари дадилланиб, [қалъадан] чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзимни кучсиз ва [қўрққандек] қилиб кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан лашкардан узоқроқда хандақ қаздирдим. Лашкарим билан хандақ ичига яхшилаб

---

[1] Бу ерда 1398 йилнинг куз фасли ҳақида гап боради.

[2] Султон Насируддин Маҳмудшоҳ (1393—1413), Туғлуқийлар сулоласи (1320—1414) га мансуб ҳукмдор.

[3] Маллухон — Деҳли ҳокими. (Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. в. 301-а.)

www.ziyouz.com kutubxonasi

жойлашганимдан сўнг, лашкарларимнинг бир фавжини душманга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига боргач, ўзларини кучсиз кўрсатиб, қўрққандай бўлиб чекинишларини ва ғанимларни дадиллантириб келишни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни кўриб ўзларини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиққан эдиларки, [менинг] қаҳрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва енгилиб тоғ тарафга қочди[1]. Беқиёс хазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб бўлди.

Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти (Самарқанд)га қайтдим[2].

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЭГАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чиқмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон кофирлари ҳадларидан ошиб, чегарани бузган эмишлар.

Мен ҳамиша подшолар учун кофирларга қарши ғазовот уруши қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва жаҳонгирликдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим. Гуржистон имонсизларининг туғён кўтаргани ҳақидаги хабар келиши биланоқ кенгаш ўтказиб, «ўша диёрдаги бошқа бузуқ одамларнинг ҳам бош кўтаришига йўл очилмасин» деб, зудлик билан уларни дафъ қилишга тутиндим. Ҳинд юришидан келган сипоҳийларимга «хоҳловчилар шу ерда қолсин, хоҳловчилар мен билан борсин», деб ихтиёрни ўзларига бердим.

Хуросон, Қандаҳор, Сеистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидаги лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинлар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Ҳар бир мамлакатдаги итоатдан бўйин товловчи кишиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хуросон ва Форсдаги бўйинтовловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг мухолифлигидан тозаладим. Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим[3].

Сипоҳийларнинг кўнглига нима ўтирса, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эгнимга Довудий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига ўтирдим. Туронлик

---

[1] Амир Темур 1399 йил 18 декабрида Деҳлини забт этгач,яна икки ой давомида унинг шимолроғидаги мавзеларга ҳам юриш қилган.

[2] Бу воқеа 1399 йилда содир бўлган.

[3] Бу ерда 1399 йилнинг май ойи. Умуман эса, Амир Темур Грузияни беш марта фатҳ этган. (1386—87, 1392, 1394, 1399, 1402 йиллар). 1404 йил декабрида Грузия подшоси Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

довюракларга, Хуросон паҳлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботирларига қўрқинч солдим ва Сивос[1] ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъадан туриб [қаршилик кўрсатганларнинг] барчасини таг-томири билан битириб, қалъадан олган ўлжаларни ғолиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик бузуқ, бевош кишиларни урушиб, тартибга чақирдим.

Шундан кейин Малатия қалъаси ва унинг теварагидаги ерларни забт этишга киришдим. Ўша қалъаларни забт этишдан хотиржам бўлганимдан сўнг Ҳалаб ва Ҳумс[2]ни забт этишга ҳиммат камарини боғладим ва бир оз ҳаракат билан бу мамлакатларни ҳам фатҳ этдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим[3].

МИСР ВА ШОМ [МАМЛАКАТЛАРИ] НИ ФАТҲ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкат ва қудратим овозаси [Рум] қайсарининг[4] қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ва уларга тобеъ ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларининг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва аскарим зарбасидан қочиб, қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф туркман[5] иғвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди. Қайсар балога гирифтор бўлиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолган эди, чунки у Қора Юсуфнинг иғвосига учиб, менга қарши лашкар тортган эди. [Қолаверса] Миср ва Шом аскарларини ҳам ёрдамга чақирган эди.

Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга бўлсам яхши бўлар дедим. Бироқ жангда енгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширин бўлганлиги сабабли, бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар сипоҳийларга хос ишни тутиб, уруш очмоқни маслаҳат бердилар. [Шундай бўлса] ҳам мен қайсарнинг [ғайрат] ўтини аччиқ-чучук гап билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва

---

[1] Сивос — Кичик Осиёдаги мустаҳкам бир шаҳар. Темур уни 1400 йили босиб олган.

[2] Ҳалаб ва Ҳумс — Шом (Сурия) шаҳарлари.

[3] Бу жанглар 1399—1401 йиллар мобайнида давом этган.

[4] Бу ерда, Кичик Осиёда 1389—1402 йилларда хукмронлик қилган Боязид Йилдирим кўзда тутилади. У 1403 йили вафот этган.

[5] Қора Юсуф туркман (1388—1420)—1378—1469 йилларда ҳукмдорлик қилган Қора қўюнли туркман қабиласининг ҳокими. 1388—1399 йиллар мобайнида Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжон сарҳадларида амир Темур билан жанглар қилган. Унга Аҳмад Жалойир иттифоқдош бўлган. Амир жангларда мағлуб бўлган Аҳмад Жалоир ва Қора Юсуф турк султони Боязид Йилдирим ҳузуридан паноҳ топди. Амир Темур Боязидга нома йўллаб, Қора Юсуфни унга топширишларини талаб қилганда, рад жавобини олган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қайсарга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинки, етти иқлим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат қилиш ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидаң ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин. Сенинг насли-насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда иғвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган Фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг иғвоси билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмагил. [Мазкур мактуб етиши билан] Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидир».

Ушбу мактубни ишбилармон элчиларим билан қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Дамашқ)га бориб туришга қарор қилдим. Ҳумс ва Ҳалаб йўли орқали у ерга равон бўлдим. Ҳалаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж[1] менинг Дамашққа келаётганимни эшитиб, шошилинч билан Мисрдан Дамашққа қараб йўл олгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қўшилишига йўл қўймаслик учун зудлик билан отланиб, олдинга юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик қилиб, мендан олдин Дамашққа етиб олди. [Шундай бўлса ҳам] мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Дамашқни забт этдим[2].

РУМ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт этганимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини[3] олиб келди. Лекин [Боязид] Миср ва Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равишда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Дамашқ шаҳрини олиб, Шом вилоятла-

---

[1] Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж — 1382—1517 йилларда Миср ва Шом устидан ҳукм юритган Буржийлар сулоласидан; 1399—1405 й. ҳукмронлик қилган.

[2] Бу воқеалар 1401 йил январда бўлган.

[3] Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Боязид Йилдирим жавоб хатида Амир Темур унинг ҳузурига бўйин эгиб келишини талаб қилган, акс ҳолда, амир Темурнинг «аёллари уч талоқ» («талоқ би-с-салоса») бўлсин деган ҳақоратли гапларни келтирган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

рини бўйсундиргач, Мўсул йўли билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан қайсарнинг мен билан уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим. Табриз тарафга қараб юрдим. Амирзодалардан баъзиларига кўпсонли лашкар фавжларини қўшиб, Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими султон Аҳмад жалоир шаҳарни ва унинг қалъасини қўриқлашни навкари Фаррухга топшириб, ёнига кўп одамларни қўшиб берганди.

Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни қуршаб олдилар. Иш уруш қилишга бориб тақалгач, [чопар орқали] бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. [Бу хабарни] эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор қилдим. Табриз йўлидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий ҳийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол этилиб, ғалаба қозонилди. Қалъа бошлиғи Фаррух Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузуқ кишиларни ўлдиришни, қалъа ва шаҳар иморатларини бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга юриш қилишга жазм қилдим ва ўша ерда бир қанча вақт туриб қолдим. Шу аснода қайсар Ҳалаб, Ҳумс ва Диёрбакр вилоятларига лашкарий фавжларини юборгани ва мендан қочиб қайсар паноҳига кирган Қора Юсуф туркман эса қароқчилар бошлиғига айланиб, айниқса икки муқаддас шаҳар[1] зиёратига қатновчиларнинг карвонларига кўп зарар келтираётганлиги хабари қулоққа эшитилди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабр-зулмидан арз қилдилар. Шунинг учун Қора Юсуфнинг жазосини бериб, қайсарнинг кўзини ғафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, Қайсарнинг устига ёпирилиб боришга қарор қилдим. Лашкар жамъ бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилининг ражаб ойида (милодий 1401 йил февралида) Озарбайжондан қайсар устига лашкар тортдим. Ўзимдан илгари лашкаримдан бир неча фавжини Рум мамлакати устига тўсатдан босқин қилишга тайин қилдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини кўздан кечириб емиш ва ичмишни ҳозирлаб туришни буюрдим, ўзим Ангурия йўли билан қайсар устига лашкар тортдим. Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскари билан менга қарши юзланди.

Урушни бошладим ва уни енгдим[2]. Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим[3].

---

[1] Икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина шаҳарлари.

[2] Бу воқеа 1402 йил 25 июлда бўлган.

[3] Темурнинг 1399—1404 йиллардаги муҳорабалари «етти йиллик юриш» деб аталган. Самарқандга 1404 йилнинг июль-август ойларида қайтган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ИККИНЧИ МАҚОЛА

Мамлакатларни фатҳ этгувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка[1] боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-талошлар билан, тангрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва қимматли саҳобаларига[2] қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар.

Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгувчи иқтидорли набираларимга йўл-йўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Давлату салтанатимни ва ўзларини эҳтиёт қилсинлар.

Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

Иккинчиси шулким, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идора қилдим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

---

[1] Тузук, тузукот; тўра ва тузук — қонун-қоида, қонунлар, урф-одат.

[2] Саҳобалар (асҳоблар) — Муҳаммад пайғамбарнинг яқин сафдошлари.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Учинчиси шулдирки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик-эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муросаю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка олардим. Дўсту душман билан муросаю мадора қилдим.

Тўртинчиси — давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчиси — амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, зару зеварлар билан хушнуд этдим. Базмларда уларга [ўз ёнимдан] ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динор[1]ларни улардан дариғ тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга юкладим ва тарбият қилдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб ва Ироқи ажам, Мозандарон, Гилонот, Ширвонот, Озарбайжон, Форс, Хуросон, Дашти жете, Дашти Қипчоқ, Хоразм, Кобулистон, Бохтарзамин, Ҳиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб [ғаним] фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.

Олтинчиси — адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. [Тўғри] сиёсат[2] ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва қўрқинч орасида сақладим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъомлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим.

---

[1] Дирҳам ва динор — динор 4,235 г. олтин танга; дирҳам — 3,4 ёки 3,5 г. вазндаги кумуш оқча.

[2] Бу ерда жазолаш маъносида.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю қўрқув бўлса, бутунлай унут бўларди.

Еттинчиси — саййидлар, уламою машойих, оқилу донолар, муҳаддис[1]лар, хабарчилар (тарихчилар)ни танланган, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини жойига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайдилар. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Буларнинг ҳимматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим. Дарвиш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалоқ ғийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага туҳмату ғийбат қилсалар, қулоқ солмадим.

Саккизинчи — азму жазм билан иш тутдим. Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, бутун зеҳним, вужудим билан боғланиб, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки деган бўлсам унга амал қилдим. Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламасин деб. Одам Атодан бошлаб Хотам ул-анбиё[2]гача, улардан ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим. Давлатларининг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим. Наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касали келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақланишни ўзимга лозим билдим.

Тўққизинчиси — раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизожидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг ашроф-улуғлари ва бузурглари билан ошна тутиндим. Уларнинг мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларини уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушларини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни ёзиб, менга билдириб туриши учун

---

[1] Муҳаддислар — Муҳаммад пайғамбар ҳаёти ва фаолияти, диний ва ахлоқий кўрсатмалари (Ҳадис) ҳақидаги ривоятларни тўплаш билан шуғулланадиган олимлар.

[2] Хотам ул-анбиё — [пайғамбарларнинг охиргиси] — Муҳаммад пайғамбарга берилган унвон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

диёнатли, тўғри қаламли кишилардан воқеанавис[1]лар (ахборнавис-хабарчилар) белгиладим. Бордию нотўғри нарса ёзганлари менга маълум бўлиб қолса, бундай воқеанависларни жазоладим. Ҳокимлар, сипоҳ ва раиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчидан — турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим. Яхшиларига — яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилган бўлса, хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилса-ю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз уриб олдимга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим. Чунончи, улус амири Шер Баҳром аввал менга ҳамроҳ эди, бошимга [оғир] иш тушганда мени ташлаб кетди ва душманларимга қўшилди, менга қарши қилич кўтарди. Охири берган тузим ҳаққи тизза уриб, яна илтижо қилиб келди. Асл эр-йигит бўлганлиги ва жанг-жадал билан суяги қотган мардлардан эканлиги боисидан ёмон ишларининг барисидан кўз юмдим. Олдимга келгач, ўзини ҳурматлаб, мартабасини оширдим. Уни марду мардоналиги учун кечирдим.

Ўн биринчиси — фарзандлар, қариндошлар, ошна-оғайни, қўшнилар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, [молу мулк ва нақд пул билан] ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш ўтган бўлса, дарҳол боғлаб, ўлдиришга буюрмадим. Ҳар кимни [туриш-турмушнинг пасту баландларида] турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчиси — дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийларни ҳурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдон, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар. Агар ғаним сипоҳидан бирор одам ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга [паноҳ истаб] келганда, уни қадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса,

---

[1] Воқеанавис — юртда бўлиб турган воқеаларни кунма-кун ёзиб борувчи одам.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоят-аризалар ёзиб, ўз ҳукмдорлари, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, менинг ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча, «булар ўз соҳибига вафодорлик қилмагач, менга қилармиди?» деб ўйладим.

Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину ойин[1] асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги — тўсиғи йўқ уйга ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим.

Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси[2] (ҳазрати Муҳаммад) нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шариат билан безадим.

Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузугим шу бўлдики, сайийдлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга садр[3] этиб тайинладим. Тамом вақфларни[4] бошқариш ва назорат қилиш учун мутаваллий[5] танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қозий, муфтий[6], муҳтасиб[7] тайинлашни унинг ўзига ҳавола этдим. У сайийдлар, уламо, шайхлар ва бошқа диний арбобларга суюрғол[8] белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин, дедим.

Лашкарлар учун махсус қозий ва раият учун алоҳида қозий

---

[1] Ойин — қоида, расм, тартиб, усул, одат, равиш, тарз.

[2] Хайр ал-аном — одамларнинг энг хайрлиси, ҳазрати Муҳаммаднинг сифатларидан.

[3] Садр — бошлиқ, раис; мусулмон пешволаридан.

[4] Вақф — давлат ва хусусий кишилар томонидан диний муассасалар, масжид, мадрасалар, хонақолар ва мозорларга ажратилган мол-мулк.

[5] Мутаваллий — вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний мансабдор.

[6] Муфтий — фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи диний мансабдор.

[7] Муҳтасиб — (араб.— назорат қилувчи) — ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонунларининг бажарилиши устидан назорат қилувчи мансабдор.

[8] Суюрғол — (эски ўзбекча) — инъом, совға, марҳамат; ўрта асрларда қўшин бошлиқлари, кўзга кўринган сарой шоирлари, йирик мансабдорлар, йирик мусулмон руҳонийлари ва шу кабиларга давлат олдида кўрсатган катта хизматлари эвазига хон ва подшолар томонидан қилинадиган турли-туман инъом; ер-сув, кийим-кечак, молу мулк ва бошқалар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

тайинладим; ҳар мамлакатга шайхулислом[1] юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин.

Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар[2] қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар[3] бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир[4], ҳадис[5], фиқҳ[6]дан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар[7] тайин қилдим. Турли мамлакатлардаги садрлар ва қозийларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги хусусида менга хабар қилиб туришни буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин деб адолат амирини тайинладим.

Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етгандан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда[8] Амир соҳибқирон[9] ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлғай» — деб фатво[10] бердилар.

Замон уламосининг улуғи бўлмиш Мир Саййид Шариф[11] бу хусусда менга мактуб йўллаб ёзган эдиларки, илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб

---

[1] Шайхулислом — мусулмон жамоасининг бошлиғи.

[2] Хонақо (форс-тожик) — дарвишлар, қаландарлар, шунингдек, ғариб мискинлар тўхтайдиган, истиқомат қиладиган жой, ғарибхона.

[3] Работ — карвон кўниб ўтадиган жой, карвонсарой.

[4] Тафсир — Қуръони каримни изоҳлаш, шарҳлаш.

[5] Ҳадис — (араб. ривоят) — Қуръондан кейинги муқаддас манба. Муҳаммад пайғамбарнинг айтганлари.

[6] Фиқҳ — (араб.— билим, тушуниш) — мусулмон ҳуқуқшунослиги.

[7] Мударрис — (араб.— дарс берувчи) — мадраса ўқитувчиси.

[8] Саккизинчи юз йиллик — ҳижрий йил ҳисобидаги саккизинчи аср, милодий XIV аср.

[9] Соҳибқирон — Амир Темурнинг лақаби; «Соҳиб»— тарж.— эга, «қирон»— илми нужумда икки шарофатли сайёра, Зуҳра (Венера) ва Муштарий (Юпитер) ўз ҳаракатида бир-бирига яқинлашган ҳолатни «қирон буржи» деб атаб, уни бахт — саодат аломати деб фол кўрилган; соҳибқирон — мазкур икки сайёра бир-бирига яқинлашган вақтда туғилган бахтиёр подшоҳ демакдир.

[10] Фатво (араб.— ҳукм, қарор) — ислом динида муфтий ёки уламолар кенгаши томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм.

[11] Саййид Шариф Журжоний — Журжонда 1330 йили туғилган. Аввал Шерозда мударрислик қилган, 1387 йилдан эса Амир Темур таклифи билан Самарқандга келган ва у ердаги дорушшифода ўз фаолиятини давом эттирган. Темур вафотидан сўнг Шерозга қайтиб, 1414 йилда дунёдан кўз юмган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

деганларки, Аллоҳи таоло ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, унинг динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этади. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ва шаҳарларида равнақ топди. Ҳақли равишда [бу асрда] диннинг тарқатувчиси Амир соҳибқиронлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси будир: «Ё, Аллоҳ! Кимки Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўллагил, кимки Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам уни хор тутгил» (дуо).

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз ҳижрат[1] этганларига ҳам саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Аллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ва ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва янгиловчини ихтиёр айлайди. Аллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Аллоҳи таоло Амир соҳибқиронни ислом динининг янгиловчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр айлади ва у турли ўлкалар ва мамлакатларда аҳолига дини Муҳаммадийни қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни янгиловчилар аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу янгиловчилар қуйидагилардир:

Ҳижратдан кейинги биринчи юз йилликда динни янгиловчи киши Умар ибн Абдулазиз[2] эдилар. У хорижийлар[3] минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини заифлаштирганда, бу [низони] бартараф қилди. Ўша вақтда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, кинаю адоват пайдо бўлган эди; бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифалар (хулафо ар-рошидин)ни лаънатлаб, уларга таънаю дашном ёғдирдилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Али [бошлиқ] имом Ҳусайн[4] ва ҳазрати Аббосни[5] лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, дини исломни янгилади.

Иккинчи юз йилликнинг бошида келган дин янгиловчиси халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид[6] эди. У ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби

---

[1] Ҳижрат — (араб.— кўчиб ўтиш) — Муҳаммад пайғамбар ва тарафдорларининг Маккадан Мадинага кўчиши. Бу воқеа милодий 622 йили содир бўлган. 622 йил мусулмон йил ҳисоби (ҳижрий)нинг бошланиши деб ҳисобланади.

[2] Умар ибн Абдулазиз — Умавия сулоласига мансуб халифа (717—720).

[3] Хорижийлар — (араб.— ажралиб чиққан, исёнчи) — исломдаги илк оқим тарафдорлари; халифа Али (656—661) билан Умавийлар ўртасидаги кураш давомида вужудга келган.

[4] Имом Ҳусайн — халифа Алининг ўғли. 680 йили Карбалода урушда ўлган.

[5] Ҳазрати Аббос — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси Абу-л-Аббос ас-Саффоҳ (749—754): Аббосийлар сулоласининг асосчиси.

[6] Маъмун ибн Хорун ар-Рашид — аббосийлардан (813—833).

www.ziyouz.com kutubxonasi

аҳли суннат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфар[1]ни, ундан Аллоҳ рози бўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмронлик қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Муҳаммадийни янгиловчиси халифа Муқтадир биллоҳ Аббосий[2] эди. Абу Тоҳир бошчилигидаги қарматлар[3] Маккаи муаззамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борганлардан ўттиз мингтасининг жонига қасд қилдилар ва уларни шаҳид этдилар. Муқаддас қора тош (ал-Ҳажар ал-асвад) ни Каъба ичидан кўтариб олиб кетдилар. Ислом мамлакатларини вайрон этиб, қатли ом ва талон-торож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муқтадир биллоҳ бу қавм устига лашкар тортиб, уларни улоқтириб ташлади [ва фитнани бостирди]. Бу билан ислом дини ва шариатга ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Муҳаммадийни ривож эттирган киши Иззуддавла Дайламий[4] эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ амриллоҳ[5] [ҳукмронлиги вақтида бўлган] фисқ-фужурлар ва унга тобеъ кишиларнинг зулми орқасида дини ислом заифлашган ва ислом мамлакатларида турли-туман фисқ-фасод кўпайганди. Иззуддавла бу халифани тахтдан йиқитиб, ўрнига ўғли Тоиъ[6] биллоҳни валиаҳд қилди. Иззуддавла шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашда, бидъатни йўқотишда, ношаръий ишларни бартараф қилишда, жабр-зулмни тугатишда мутасадди бўлди. Дини Муҳаммадийга ривож берди.

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам султон Санжар ибн султон Маликшоҳ[7] эди. Шайх Аҳмади Жом[8] ва ҳаким Саноий[9] унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштирган эди. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Дини Муҳаммадийга итоат ва тобеъликда шундай даражага эришдики, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида дин янгиловчиси Ғозонхон ибн

---

[1] Али ибн Мусо Жаъфар — шиаларнинг саккизинчи имоми (765—818).

[2] Халифа Муқтадир биллоҳ — Аббосий халифаларидан (908—932).

[3] Қарматлар — исмоилийлар мазҳабининг шаҳобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда пайдо бўлган.

[4] Иззуддавла Дайламий — Бувайхийлардан. 967—978 й. ҳукмронлик қилган.

[5] Халифа Мутиъ — аббосийлардан. 946—974 й. ҳукмронлик қилган.

[6] Халифа Тоиъ — аббосийлардан. 974—991 й. ҳукмронлик қилган.

[7] Султон Санжар ибн Маликшоҳ — Салжуқийлардан. 1118—1157 й. подшолик қилган.

[8] Аҳмади Жом — хуросонлик машҳур ҳадис олими ва мутасаввиф шоир (1049—1142).

[9] Ҳаким Саноий — ғазнавийлар даврида яшаган йирик шоир (1070—1140).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Арғунхон ибн Халокухон[1] эди. Ислом дини туркистонлик кофирларнинг истилоси натижасида заифлашган эди. Аллоҳи таоло дин ривожи учун Ғозонхонни юз минг аскари билан қўзғади. [Тангри таолонинг иродаси билан унга топширилган] юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий[2] раҳнамолигида Аллоҳга имон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: «Аллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг [ердаги] элчисидир», деган имон калимасига келтирдилар ва куфр-бидъат ишларини ташладилар. Мамлакатда ва шаҳарларда шариатга ривож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Ўлжойту Султон[3] ибн Арғунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада[4] оғаси Ғозонхондан сўнг салтанат тахтига ўтирди. [Бир куни] унинг қулоғига дини Муҳаммадий шу қадар бўшашганки, намоз вақтида мусулмонлар ташаҳҳуд[5]дан сўнг Муҳаммадга, унинг авлодига салавот айтмай қўйибдилар, деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония[6] жомеъ масжидига борди ва у ерга ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан «Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг насли авлодига салавот айтишнинг нима фазилатлари бор?» деб сўради. Улар бир овоздан: «Худойи таоло ҳукмига кўра намозда Муҳаммад ва унинг авлодига салавот айтиш лозимдир»,— деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гуруҳ уламо: «имом Шофиъий[7], Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтмасдан ўқилган намоз бузилган ҳисобланади, деб айтганлар», деб ўз фикрини билдирди. Яна бир гуруҳи айтдиларким: «Имоми Аъзам[8] демишдирки, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтилмай ўқилган намоз макруҳ[9]дир». Шунда султон уламодан сўради: «Нега салавот айтганда пайғамбаримиз насли авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми [алоҳида] зикр этилмайди-ю, [фақат] хотам ул-анбиё бўлмиш пайғамбаримизга

---

[1] Ғозонхон ибн Арғунхон ибн Халокухон — 1295—1304 йилда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган мўғул хони.

[2] Шайх Иброҳим Ҳамавий — баҳрободлик (Хуросон) шайх Садриддин Иброҳим.

[3] Ўлжойту Султон — 1304—1317 йилларда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган.

[4] Мазкур санада — 1304 йилда.

[5] Ташаҳҳуд — Аллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг элчилигини билдирувчи диний ибора ислом рукнларининг биринчиси; кўпинча калимайи шаҳодат дейилади.

[6] Султония — Эрон Озарбайжонидаги шаҳар: халокуийлар пойтахти.

[7] Имом Шофиъий — асл исми Абу Абдулло Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (767—820) — суннийликдаги шофиъия мазҳабининг асосчиси.

[8] Имоми Аъзам — ҳанафия мазҳабининг (суннадаги тўрт мазҳабдан биринчиси) асосчиси. Асл исми Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит (699—767).

[9] Макруҳ (араб.— рад этилган, қораланган, номақбул) — шариат кўрсатмалари (фарз, мандуб, мубоҳ, ҳаром билан бирга)дан бири, қатъиян тақиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган хатти-ҳаракатлар макруҳ ҳисобланган, бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланмаган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

салавот айтгандагина «ва унинг авлоди...» деб қўшадилар?». Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйланиб қолишди. Шунда султон айтди: «Бу саволга жавоб беришда хотирамга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пайғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар. Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзига раво кўрди. Дунёдан насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. Пайғамбаримизга, унга Аллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, жами ўтган пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарарди. Улар динининг аҳкомлари доимий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматгача шу йўлда сақланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар)нинг умматлари салавот айтиш вақтида унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маълум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Қуръони каримни шарҳловчилар, мақтовга лойиқ шариат илмининг ҳофизлари, анбиё ва мурсаллар[1] илмларининг ворисидирлар. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу[2] вожибларини улардан ўрганадилар, дин ишларида шуларга эргашиб, уларни ҳурмат қилишни ўзларига лозим деб биладилар», деди.

Султон шу сўзларни айтгани ҳамоноқ, масжидга тўпланган уламо ва одамлар бирданига гулдиратиб, пайғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: «Муҳаммад авлодидан биринчиси — ҳазрати Али, сўнггиси — имом Муҳаммад Маҳдий[3] охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбаримиз авлодининг изни ва рухсатисиз унинг мулкига қўл теккизмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз». Султоннинг бу сўзлари хосу омнинг қулоғига эшитилгач, барча уламо унинг айтганларини қабул этди. Гаплари инобатга олинганидан сўнг, султон амр қилди: «ҳақиқат шул эркан, аҳли Байт[4] номига хутба[5] ўқиб, уларнинг номи зарбланган пуллар чиқариш лозим». Бу гапларни эшитган, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқлаб Аллоҳга имон келтирдилар ва «Ўлжойту Султон — дину шариатга ривож берувчи», деб фатво ёздилар.

---

[1] Мурсаллар — элчилар, пайғамбарлар.

[2] Фарз — шариатда барча мусулмонлар бажариши лозим бўлган шартлар.

[3] Муҳаммад Маҳдий — 874—878 йиллар орасида 7—9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуқтаи назардан ўлдирилган бўлиши керак) 12-имом.

[4] Аҳли Байт — Муҳаммад пайғамбар оиласидан бўлганлар.

[5] Хутба — жума ва ҳайит намози олдидан қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насиҳат.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси Амир Соҳибқирондирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантириб, саййидлар ва уламони иззату икром қилди. Пайғамбар хонадони зурриётларининг маслаҳати, изни билан унинг мулкини тасарруф қилди.

Мир Саид Шариф ёзган ушбу мактуб менга етгач, Тангри таолога шукр айтиб, Муҳаммад ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога ёлвордим: «Менга дину шариатни янгилаш ва унга ривож беришда мадад бергил!» Сўнг бу мактубни олиб, пирим [Абу Бакр Тойбодий]нинг ҳузурларига юбордим. [Ул зот] мактуб четига мана бу сўзларни ёзиб менга қайтардилар: «Дину шариатга ривож берувчи [Амир] Темур соҳибқиронга Аллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Аллоҳи таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдир. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдир. [Вафодорлигинг ва яхши ишларингни] қанча оширсанг, Аллоҳ ҳам сенга [иноят ва карамини] шунча оширгай».

Пиримга юборган ушбу мактуб, унинг хати билан зийнатланиб менга қайтгач, саййидлар ва уламони иззату икром этишни бажо келтириб, шариат ривожи учун илгаригидан ҳам кўпроқ саъйи ҳаракат қилдим. Бу мактуб мазмунини менинг воқеаларим тўпланган тарих дафтари[1]га ёзишларини буюрдим.

Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан сўнг, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Салтанат ишларини қонун ва қоидалар (тўра ва тузук)ка солиб, унинг мартабалари (аҳволи)ни мустаҳкамладим. Салтанатнинг мартабалари тузукини қуйидагиларга таяниб туздим:

Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад)нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш вожиб бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдирган ҳолда уларни мустаҳкамладим. Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва қўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни муросаю мадора мартабасида тутдим. Қилмишларини, айтган гапларини гоҳида сабр-тоқат, гоҳида билиб-билмасликка олиш билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келгудек бўлса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди.

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан четда қолдирмадим.

---

[1] Эҳтимол, бу дафтар «Темур тузуклари»нинг ёзилишида асос бўлгандир.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Давлатим ва салтанатим қуёши кўтарилиб келаётган вақтда менга илтижо қилиб келган никукор ва бадкирдор одамлар, хоҳ менга яхшилик қилган бўлсинлар, хоҳ ёмонлик, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эҳсонларим билан хижолатга қўйдим. Менга қилган ёмонликларини қилмагандек кўриб, уларни ёмон қилмишлари дафтари устига афв қаламини тортдим.

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим. Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ қўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим.

Тўртинчидан, очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим.

Шу пайтда пиримдан хат келди. Улар: «Буюк зафарлар соҳиби Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўлласин, маълум бўлсинким, [унинг] салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир [кичик] нусхасидирки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар (амале ва фаъле), ноиблар, эшик оғалари (ҳужжоб) бордир, уларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Аллоҳнинг амрига мунтазир бўлиб турадилар. Шундай бўлгач, сен ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёткор бўлгин, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш бошқарувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси чегарасидан чиқмасин ва доимо сенинг ҳукмингга мунтазир бўлиб туришсин. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабаларида тутгинки, салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак. [Ҳазрати] Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўйгил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдирсанг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат қургил. Вассалом», деб ёзибдилар.

Пиримнинг ушбу хати менга етишгач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини қонун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргиздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа — саййидлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисимни безаб туришди. Диний, ҳуқуқий, ақлий

www.ziyouz.com kutubxonasi

масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

Иккинчи тоифа — ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар, сергак ва кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, суҳбатларидан, ишларидан нафъ олиб, тажриба ҳосил қилардим.

Учинчи тоифа — дуогўй кишиларни қадрладим. Улар билан хилватда суҳбат қуриб, кўнглимдаги мақсадимни айтиб, дуо тилардим. Мажлисларда, базмларда, жанг майдонларида улардан кўп баракатлар топдим. Тўхтамишхон билан бўлган жангда ғаним лашкари кўплигидан ва менинг лашкарим эса озлиги, очлигидан кўп азият тортган эдим. Шу пайт соҳиби дуо бўлмиш Мир Зиёвуддин Сабзаворий бошидан салласини олди, қўлларини дуога очиб [мен учун] Тангридан зафар тилади. Ҳали дуоси тугамай туриб дуо таъсири кўриниб, [лашкарларим ёғийни қочирдилар]. Яна бир мисол шулки, саройим ҳарамидагилардан бири қаттиқ оғриб, ўлими яқинлашди. Дуогўй саййидлардан ўн икки киши йиғилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилни унга бағишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил яшади.

Тўртинчи тоифа — амирлар, сарҳанглар, сипоҳсолорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим. Жанг майдонларида мардона қиличлашган шижоат аҳлини дўст тутардим. Жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашкари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопқилашни, бутун уруш-талаш ишларини улардан сўрар эдим. Сипоҳгарлик ишларида уларга таяниб, улардан кенгаш тилар эдим.

Бешинчи тоифа — сипоҳ ва раият бўлиб, ҳар иккисига бир кўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довюракларга махсус фахрли ўтоға[1], камар ва таркаш[2] тақдим этиб, мартабаларини кўтардим. Ҳар эл ва ҳар мамлакатнинг улуғларини, бошлиқ-оқсоқолларини қадрладим, уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим, ойлик ҳақларини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озуқаларини бирданига бердим. Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисидан устунлик қилиб, қаттиқ гапиролмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, ҳаддидан ташқари бирон қадам қўёлмас эди. Уларнинг мартабаларини на кўп кўтариб, ҳовлиқтирмадим ва на кўп тушуриб юбориб, кўнгилларини чўктирмадим. Қайси бири кўзга кўринарли бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича

---

[1] Ўтоға — бош кийимига тақиладиган, укпар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнатли белги.

[2] Таркаш — садоқ-ўқдон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳурматладим. Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқ кўрсам, уни тарбия қилиб, амирлик даражасига чиқарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматига яраша мартабасини янада кўтарар эдим.

Олтинчи тоифа — ақлли, тажрибали, энг ишончли кишиларки, салтанат ишларини, сирларини уларга очиб, [улар билан] кенгаш қилишимга лойиқ кишилар эди. Булар билан сирдошлик қилиб, яширин ишлар, махфий сирларни шуларга топширдим.

Еттинчи тоифа — вазирлар, бош котиблар, девон муншийларики[1], салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобеъ мамлакатлар [уйлари] нинг кўзгуси деб билдим. Чунки улар эл орасида ва мамлакатда бўлаётган кундалик воқеаларни, сипоҳ ва раият туриш-турмушини менга билдириб турар эдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган рахналарни бекитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кирим ва чиқимига оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакат тўкинчилиги ва ободлиги учун ҳаракат қилишарди.

Саккизинчи тоифа — ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўпладим. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёралар (кавокиб)нинг қутлуғ ва қутсиз[2] кунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа-тарҳини чиздирдим.

Тўққизинчи тоифа — муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар (тарихчилар) ҳамда қиссахонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшолар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганлигини булардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим.

Ўнинчи тоифа — машойихлар, сўфилар, худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, фавқулодда одатларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим.

Ўн биринчи тоифа — касбу ҳунар эгаларидир; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз

---

[3] Муншийи — мирза, котиб.

[2] Классик астраномия бўйича бир ой ичидаги кунлар, яхши ва ёмон кунлар (саъд ва наҳс)га бўлинган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафарда ва ҳазар[1]да сипоҳимга керак яроқлар ва бошқа нарсаларни ҳозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа — ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин: Хитой, Хўтан, Чину Мочин[2], Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон (Европа) у ерларнинг нафис матолари ва муносиб туҳфаларидан келтиришсин. Ўша мамлакатларда яшовчи кишиларнинг ҳол-аҳволи, туриш-турмушлари ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомалаю муносабатда эканлигини аниқласинлар.

МЕНИНГ ДАРГОҲИМГА ИЛТИЖО ҚИЛИБ ПАНОҲ ИСТАБ КЕЛГАН ТУРКУ ТОЖИК, АРАБУ АЖАМ ТОИФАЛАРИДАН БЎЛГАНЛАР БОРАСИДАГИ ТУЗУК

Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан бўлган саййидлар ва уламони иззат-ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса дарҳол муҳайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб туришни буюрдим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, хизмат ўринларини белгилаб, ҳол-аҳволларига яраша эҳтиёжлари таъминлансин. Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳлларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа, билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсинлар. Яна шундай амр қилдим, сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-immорати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарини етказиб бериб, унга ёрдам берилсин. Ҳар тоифа ва ҳар синфдан кимки ўз ихтиёри билан сипоҳгарчилик хизматига киришни истаса, уни аскарий [хизматга] олсинлар. Асил ва шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, унга ўрин бериб, қилган хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар.

Яна амр қилдимки, узоқ-яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга кирар экан, қайси тоифадан бўлса ҳам, давлатим дастурхони неъматидан уни қуруқ қайтармасинлар.

Кимники ҳузуримга киритган бўлсалар ва кўзим унга тушган бўлса, ҳолига яраша ҳурматлаб, совға-саломлар билан кузатсинлар.

---

[1] Ҳазар — бир жойда туриш.

[2] Чину Мочин — Хитой, Чин — Хитойнинг марказий ва Шарқий қисми; Мочин — жанубий Хитой, Мочиннинг бўлак номи Табғачдир. Ўрта Чинни Хитой, қуйи Чинни Қашқар дейишган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ҳар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ қилгудек бўлса, у ҳолда гуноҳига яраша жазоласинлар.

САЛТАНАТНИ ЎЗ ЭРКИМДА САҚЛАШ УЧУН АМАЛ ҚИЛГАН ТУЗУГИМ

Ушбу ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олганлигим учун тўла мустақиллик билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур.

Биринчидан, ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни раият подшосининг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бировнинг гапига ва ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан эшитиш зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик, ёхуд устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан, султон ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Ҳусайннинг золим бир вазири бор эди. У сипоҳу раиятга ҳақ-ноҳақ жарималар солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидан амир Ҳусайннинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан, бутун мамлакатда буйруқ-фармон бериш ишлари подшонинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчидан, подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, то битирмагунича ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан, подшоҳ ҳукми жорий этилиши даркор, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъий назар, амалга оширилиши керак. Бирон кимса гарчи ҳукмни зарарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қилолмасин. Чунончи, эшитганманки, султон Маҳмуд Ғазнавий[1] Ғазна шаҳри майдонига катта тошни келтириб ташлашни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-уловлари ҳуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб султон ҳузурига қанчалик арз-шикоят қилиб боришмасин, султон «чиқарган ҳукмимдан қайтмайман, унга хилоф бирон иш ҳам қилмайман», деган экан.

---

[1] Ғазнавийлардан. 998—1030 й. Хуросон. Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонни идора қилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Олтинчидан, подшолик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасинким, дунё хиёнатчи хотин сингари, унинг хуштори кўпдир. Агар шундай қилар экан, ўзганинг нафси тез орада подшоҳ бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи, султон Маҳмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахтга ўзлари эга бўлдилар. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Еттинчидан, салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. Қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчидан, салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб амал қилмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз қилар эканлар, эшитсин. Лекин уни амалга оширишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунича шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчиси, подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобеълик қилиб, исён кўтармасин.

Ўнинчиси, [подшо] нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидан бошқа бахрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат — буларнинг бариси унинг ҳукми билан дир.

Ўн биринчиси, салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчиси, [подшоҳ] мажлис аҳлидан огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, уни ташқарига ташийдилар. Подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим билан рўй берганди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари экан.

СИПОҲ САҚЛАБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қачонки асл сипоҳлардан иш кўрган, жанг-жадал билан суяги қотган ўн киши йиғилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтасининг розилиги ва маъқуллаши билан, уни ўзларига бошчи сайлаб, отини ўнбоши деб атасинлар.

Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларидан энг иш кўрган, жанг майдонларида тобланиб тажриба орттирган, баҳодирликда номи чиққан біровини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар.

Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижоатли, баҳодир бир кишини амир этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва амири ҳазора деб улуғласинлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Агар қарамларидаги бирон кимса ўлса ёки кочиб кетса, ўрнига янги кишини тайинлаш ўнбошиларнинг ихтиёрида бўлсин. Шунга ўхшаш юзбошилар ўнбошиларни, мингбошилар юзбошиларни тайин қилсин. Булардан ўлган, қочган, янги тайинланганлар бўлса, сабабларини айтиб, менинг арзимга етказсинлар.

Яна амр қилдимки, чорпилчор[1] кунларида ва салтанат ишларини бошкаришда мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники [эса] қўл остидагиларга жорий этилади. Агар бу тузукка қаршилик қилсалар жазога тортилсинлар. Агар чорпилчор ишларида ким камчиликка йўл қўяр экан, уни чақириб, ўрнига бошқани қўйсинлар.

СИПОҲГА УЛУФА[2] БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва бошқа сипоҳийларга ушбу тартибда маош берилсин; оддий сипоҳийга ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан маоши минган отининг баҳоси бўлсин. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинсин. Ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипоҳийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар зиёда бўлсин.

Яна ҳукм қилдимки, сипоҳийлардан қайси бири чорпилчор ишларида хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирини камайтирсинлар.

Яна буюрдимки, ўнбоши юзбошининг тасдиғи билан, юзбоши мингбошининг тасдиғи билан, мингбоши амир ул-умаронинг[3] тасдиғи билан улуфа олсинлар.

Амир қилдимки, амир ул-умаронинг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса; амирлар маошидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовул[4]лар, чоповул[5]лар, қалақчи[6]ларнинг маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг [танга] гача бўлсин.

Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозил кишилар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, фаррош[7]ларга юздан минггача маош берсинлар.

Яна ҳукм қилдимки, амир ул-умаролар ўз маошларини девонбеги ва вазирларнинг тасдиғи билан олсинлар. Давлат томонидан

---

[1] Чорпилчор — уруш.
[2] Улуфа — озиқ-овқат, маош, солиқ тури.
[3] Амир ул-умаро — амирлар амири; бош амир.
[4] Ясовул — хонларнинг кичик хизматчиси; қўриқчи.
[5] Чоповул — чопқунчи; асосан тунда ўтказиладиган босқин қатнашчиси.
[6] Қалақчи — (форсчаси муҳассил) — аҳолидан йиғилган ҳосилдан хирож миқдорини белгиловчи мансабдор.
[7] Фаррош — бу ерда палос тўшовчи маъносида.

www.ziyouz.com kutubxonasi

бериладиган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдириб, сўнгра танҳо[1] берсинлар.

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

СИПОҲГА ТАНҲО ВА УЛУФА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга улаштирсинлар. Булардан бошқа сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танҳо хазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиги[2] хазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги ерлардан тиюл[3] берсинлар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерлардаги вилоятлардан бири тиюл қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тушган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: Вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жами даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрлиқларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнг ёрлиқлар девонхонага келтирилсин. Амирлар ва мингбошилар шу ёрлиқлардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрлиқда маошидан ортиқ [кўрсатилган] бўлса, бошқани ўзига шерик қилсин. Бордию кам бўлса, уни қўйиб бошқа ёрлиқ тортиб олсин.

Яна ҳукм қилдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот[4] йиққанларида, хирождан ортиқча соварий[5], қўналға[6] ва шилон[7] талаб қилмасинлар.

Тиюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор[8] фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни кирим дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, [даромаднинг] харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин ва [йиғилган моллардан] сипоҳийларнинг маошига тақсим

---

[1] Танҳо — бу ерда сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва аскарлар учун махсус хазинадан бериладиган маош; баъзида алоҳида хизмат кўрсатган бекларга танҳо сифатида ер-сув берилган.

[2] Шаҳар омонлиги солиғи хазинаси — шаҳар аҳолисидан олинадиган солиқлардан йиғилган хазина.

[3] Тиюл — хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк; вилоят.

[4] Молу жиҳот — нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ.

[5] Соварий — подшоҳ ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганларида, халқдан талаб қилинадиган тортиқлар. Соврин ҳам дейилади.

[6] Қўналға — чопарлар ва элчиларга қўноқ (тунаш) бериш солиғи.

[7] Шилон — подшохлар ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ.

[8] Жогирдор — инъом этилган ер-сув (тиюл) эгаси.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилсин. Қайси амирга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар. Агар аҳвол бунга хилоф равишда бўлса ул вилоятни холиса[1]га ўтказиб, уч йилгача ўша жогирдорга улуфа берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, қўрқитиш ва тушунтириш йўли билан ундирсинлар. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири чўп ва калтаклаш таъсиридан камроқ бўлса, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир.

ЎҒИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТАРТИБЛАРИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиаҳдим бўлсин. У вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлиқ аскарга улуфа олсин.

Иккинчи ўғлим — Умар Шайх ўн минг отлиқ аскарга улуфа ва бир вилоят олсин.

Учинчи ўғлим — Мироншоҳ тўққиз минг отлиқ аскарга улуфа олиб, бир вилоятни тасарруф қилсин.

Тўртинчи ўғлим — Шоҳруҳ етти минг отлиқ аскарга улуфа олиб, бир вилоятга эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси истеъдодига яраша уч мингдан етти минг отлиққача улуфа олиб, бир вилоятга эгалик қилсин.

Ва яна менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз ҳолига қараб ва қобилиятига яраша биринчи даражали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва валийлик [мансаблари] берилсин. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар, жавобгарликка тортилсинлар.

ЎҒИЛЛАР, НАБИРАЛАР, ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙЎЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА

Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни уриб-сўкиб, ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин, лекин уни кўз тагида сақласинларки, токи ўз даъвосидан қайтсин ва тангри таолонинг мулкида фасод чиқмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлар душманлик қилишса, уларни [маошларидан маҳрум қилиб] дарвиш ҳолатига солсинлар.

[1] Холиса — давлат ихтиёридаги барча солиқлардан озод этилган ер-сув.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Салтанатим қўрғонлари бўлмиш амирлар агар иш устида нифоққа борсалар, улардан амирлик мартабаси ва ерлари тортиб олинсин. Агар давлатга зиён еткизгудек иш қилган бўлсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинлар. Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар [ишларидан бўшатилиб], ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар.

Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида шундай буйруқ бердим. Агар булар ўз фаолияти даврида салтанатни йиқитиш қасдида давлатга хиёнат қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шошилмасинлар, балки аввал хабар берувчиларнинг ўзлари кимлиги, даъволарининг рост-ёлғонлигини маҳак тошига[1] уриб текшириб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар ва ғийбатчилар, ё кўролмай, ёки тамагирлик билан ёлғон тўқиб, чиндай қилиб ясаб чиқарадилар ва [палид] мақсадларига етишадилар. Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жон фидоларини турли макр-ҳийлалар билан хароб қиладилар. Буларнинг мақсадлари салтанат қўрғонига раҳна солишдир. Чунончи, амир Ҳусайн менинг вазирларимдан бирини алдаб, давлатимнинг таянчи, икки қўли бўлмиш амир Ики Темур ва амир Жокуни менга қарши қўймоқчи бўлиб гап чиқарди. Мен унинг хиёнатини фаросатим-ла сезиб қолдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Чунончи шундай воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан бўлган амир Аббосга ҳасад ва душманлик қилиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга буюрдим. Охироқибатда уларнинг амир Аббос ҳақига хиёнат қилганликларини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, жуда пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари, молия ишларида хиёнат қилиб, [бойликнинг бир қисмини] ўзлаштириб олган бўлсалар, [текшириб кўрилсин]. Агар ўзлаштириб олган маблағи, ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға-инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маоши ҳисобидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси [салтанат хазинасига] тортиқ сифатида олинсин.

Яна ҳукм қилдимки, вазирларни ортиқча сийламасинлар, чунки алоҳида иззат-икром кўрсатиб, ўзларини [уларнинг назарида] обрў-эътиборсиз қилиб қўядилар. Бу эса салтанатга зиён етказиши мумкин.

---

[1] Маҳак тоши — олтинни суртиб, тоза ёки сохталигини аниқлаб берадиган қоратусли бир тош. Бу ўринда кўчма маънода ишлатилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ғаразгўй, бузуқи ва ҳасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳлининг барчаси дунёталабдирлар. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар.

Чиғатойхоннинг бир вазири бўлган экан. Ғаразгўйлар уни хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади, деб [хонга хат] ёзган эдилар. Хатни хонга кўрсатганларида, у мазкур вазирни ҳузурига чақиртириб, унга итоб[1] қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўла туриб, мамлакатимдан шунчалик оз нарса олибсан!» Доно вазир [хоннинг] бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. [Бу билан] хон олдида ўз мартабасини ва обрў-эътиборини сақлаб қолибди.

[Яна ҳукм қилдимки], қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қўлига топширсинлар, токи додига ўшалар етказсинлар. Агар кадхудолар[2] ва калонтарлар[3] кичикроқ даражадаги одамга зулм қилган бўлсалар, қилган зулмига яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб қилган бўлсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин. Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса Ёсо[4] бўйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино[5] ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозиси[6]га олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса аҳдос қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИР ТУТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга бўлган кишилардан бўлишлари лозим; биринчиси — асиллик, тоза наслилик; иккинчиси — ақл-фаросатлилик; учинчиси — сипоҳу раият

---

[1] Итоб — қаҳр-ғазаб билан сўроқ қилиш.
[2] Кадхудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.
[3] Калонтар — шаҳар ҳукмдорларидан бири.
[4] Ёсо — Чингизхон жорий этган қонун-қоидалар мажмуаси.
[5] Зино — ғайри қонуний жинсий алоқа: ўзаро никоҳда турмаган эркак ва аёлнинг жинсий алоқада бўлиши.
[6] Аҳдос қозиси — урф-одатлар ва кундалик ишларнинг бажарилишини назорат қилувчи.

www.ziyouz.com kutubxonasi

аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалада бўлишлик; тўртинчиси — сабр-чидамлилик ва тинчликсеварлик.

Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз; ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин.

Камолатга эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилик билан, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг асиллиги ва тоза насллиги кўриниб турсин. Душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у шахс [охири] ёмонлигидан қайтади. Ўзига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилик қиладики, у олдига бош эгиб келади.

Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди. Масалан, Маликшоҳ Салжуқий[1] ўз вазири Низом ул-мулкни мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабиҳ ишлари, зулмиситами ва нафси бузуқлиги касофатидан салтанат биноси бузила бошлади. Шунга ўхшаш яна бир мисол. Аббосийлардан халифа Мустаъсим биллоҳ[2] ҳасадчи, гина-кудуратчи ибн Алъамийни ўзига вазир этиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан гина-кудурат, душманлиги бор бўлганлиги учун, халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи эса Ҳалокухон[3] билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб келди. Халифа Мустаъсимни эса қўлга олиб, ўлимга буюрди. Шундай бўлгач, асли тоза, насли пок, улуғ зотлардан бўлган, яхши равишли кишилардан топиб, вазир қилинглар. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса вафо қилмайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилик билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулкия ишларини диёнат, савоб билан, нафси

---

[1] Маликшоҳ Салжуқий — Маликшоҳ Жалолиддин, салжуқийлар сулоласидан (1072—1092).

[2] Мустаъсим биллоҳ — Аббосийларнинг сўнгги халифаси (1242—1258).

[3] Ҳалокухон — чингизийларнинг илхонлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1256—1265).

www.ziyouz.com kutubxonasi

бузуқлик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабаларга етказсинлар. Қайси вазир бузуқлик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай ундай салтанатдан хайру баракат кўтарилади.

Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб, гоҳ қаттиққўллик, гоҳида эса мулойимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиққўлик ҳам қилмайди, кўп мулойимлик билан юмшаб ҳам кетмайди. Агар кўп мулойимлик қилса, дунёталаб, тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиқлик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир шулдирки, салтанат корхонасининг ишларини энг тўғри чораю тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Салтанат ишларини сабр-тоқат, чидам билан адо этади. Салтанат муаммоларини ўз ўрнида қаттиққўллик, ўз ўрнида мулойимлик билан ҳал қилади. Бу хилдаги вазирни давлат шериги деб билсинлар, чунки давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутади. Жами яхши хулқлар соҳиби бўлган вазир азият етганда ҳам ҳеч кимга кўнглида гина-адоват сақламайди. Агар гинаю кек сақлаб, душманлик қиларкан, бундай вазир мунофиқдир. Ундай вазирдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки давлат душманлари билан тил бириктириб, хазинани ва лашкарни хароб қилади. Ақлли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутади. Олгулик жойдан олиб, бергулик жойга беради. Сергаклик ва эҳтиёткорликни қўлдан бермайди. Тўғрилик ва ростлик билан муомалада бўлиб, ҳар ишнинг оқибатини ўйлаб иш тутади. Давлат фойдасини кўзлагани учун, бировга душманлик қилишни кўнглига келтирмайди. Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладики, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутади. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб ҳаракат қилади. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятга тегишли муҳим ишларни яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб амалга оширади. Яхши хулқли вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъл-атворидан устунлик қилади.

Менинг эшитишимча, Низом ул-мулкнинг ёмон қилмишлари кам бўлиб, хайрли ишлари кўпроқ эди. У ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: «Малиқшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳаж қилиш билан баробардир».

Яна эшитганманки, Али ибн Лақатий халифа Ҳорун ар-Рашиднинг вазири эди. Ундан Тангри таолонинг бандаларига кўп нафъу фойда етарди. Кунлардан бир куни ўз ихтиёри билан

www.ziyouz.com kutubxonasi

вазирликни тарк этмоқчи бўлибди. Ўшанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзибди: «Сен халифа даргоҳида мулозимлик қилиб, вазирлик ишини бажариб туравер. Бу ишни ташлашни ўйламагин ҳам, чунки [бу мартабада туриб] халққа етказаётган ёрдаминг ва нафинг, сен қилган бутун ишлар ва ҳаракатларингнинг энг олийсидир».

Яна шуни эшитдимки, ҳазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: «агар сиз набий ва расул[1] этиб юборилмаганингизда, қайси иш билан шуғулланардингиз?» Улар шундай деб жавоб берган эканлар: «Султонлар хизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига фойда ва яхшилик етказардим».

Шу сабабдан, халққа ёрдаму мадад бериш мақсадида, мен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёсхожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлгандим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Аллоҳ таоло мени салтанат мартабасига етказди.

Тадбиркорлик ва қилич воситаси билан бирор мамлакатни забт этган ёки [ҳимоя этиб] сақлаб қололган вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинлар. Унинг мартабасини ошириб, уни «қилич ва қалам соҳиби» деб атасинлар.

Ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир шундай бўлурки, бир тўғри тадбир қўллаб ғаним қўшинини пароканда қилиб юбора олади, муросаю мадора, хушмуомалалик билан сипоҳни бирлаштириб, душман лашкарини ўзига ром қилади. Бундай вазир валинеъматнинг соқчиси бўлиб, подшосининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларини тадбиркорлик ва узоқни кўра билиши билан осонлаштиради. Агар салтанат ишларида жумбоқ учраса, ақлу фаросатини ишлатиб уни ечиб юборади. Чунончи, Алибек Чун Ғурбоний мени банд этгач, бурга тўла уйга қамаб қўйди. Вазирларимдан Азизуддин Термиздан юриш қилиб, менга ёрдам бериш учун етиб келди, [тадбир ишлатиб] Алибекни ухлатиб қўйди. Бу иши билан менга қувват бағишлади, шижоат ва мардлигим тутиб, қўлимдаги қилич зарби билан кўп соқчилар орасидан қутулиб нажот топдим. Шунга ўхшаш Низом ул-мулк ҳам Султон Маликшоҳни қайсар[2] бандидан халос этган эди. Шундай бўлгач, бунақа вазирни давлат шериги билиб азиз тутсинлар, зинҳор унинг сўзидан чиқмасинлар, у нима деган бўлса бари ақл кўзгусидир.

Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр-зулмини [тўхтатиш] чора-тадбирини кўради. Лекин вазир золим бўлса салтанат ишлари тез муддатда парокандаликка учрайди.

---

[1] Набий ва расул — (араб. илоҳий хабар келтирувчи). Барча динларда худонинг фармойишини инсонларга етказиб турувчи воситачи шахс деб тасаввур этилади. Уларга эътиқод қилиш диний ақидалардан бири ҳисобланади.

[2] Қайсар — Ўрта асрларда битилган тарихий манбаларда Рум мамлакати (ҳозирги Туркия) султонлари шу ном билан аталган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

АМИРЛИК ВА ҲУКМДОРЛИК ТУЗУГИ

Хос ул-хос[1] навкарларимдан уч юз ўн уч кишига амирлик мансаби беришни буюрдим, чунки улар асли тоза, пок насллик, ақл-фаросатлик, баҳодир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олдини ва орқасини ўйлаб иш тутадиган кишилар эди. Уларнинг ҳар бирига ўринбосар тайинладим. Агар амирлардан биронтаси вафот этса, у ҳолда, ўринбосари унинг ўрнига ўтиради ва уни «амирликка номзод» (мунтазир ул-аморат) деб атайдилар. Менинг бу уч юз ўн уч амирларимнинг бариси ақл-ҳуш эгалари, базму разм шерлари, маҳоратли саркарда, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишилар эди.

Тажрибамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асрорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билган, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан, лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар қўшин сафига раҳна тушса уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва хукмронликка лойиқ ҳисобланади.

Шундай киши амир ул-умаро бўла оладики, мен йўғимда базм-размда ўринбосарим бўлиб, шон-шавкат ва маҳобат билан бутун сипоҳга буйруқ бериб, унга қаршилик қилганларни жазолай оладиган бўлсин.

Уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини бегларбеги этиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюрдимки, унинг ҳукми юришларда, урушларда амирлар ва бутун сипоҳ томонидан сўзсиз ижро этилсин. У ўзим боримда йўлдошим, йўғимда эса ўринбосаримдир.

Ғайратли, ор-номусли бўлган яна ўн икки кишига ушбу тартибда амирлик даражасини бердим:

Биринчи амирга минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, уни амир қилиб тайинладим. Иккинчи амирга икки минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, мазкур икки минг аскарга амир этиб қўйдим. Шунга ўхшаш учинчи амирни — уч минг, тўртинчисини — тўрт минг, бешинчисини — беш минг ва шу тартибда ўн иккинчи амиргача кўпайтириб бориб, олти мингдан ўн икки минггача аскарга амир этиб белгиладим. Амирлик тартибига қараб, бирини иккинчисига ноиб этдим. Масалан, биринчи амирни иккинчи амирнинг ноиби, иккинчи амирни учинчи амирнинг ноиби, шу тартибда ўн биринчи амирни ўн иккинчи амирнинг ноиби қилиб белгиладим. Ўн иккинчи амир эса амир ул-умаронинг ноиби бўлди. Амир ул-умаро эса менинг ноибим ҳисобланади. Қайси бир амирга бирор кор-ҳол бўлса, ўрнига ноиби ўтирсин.

Яна буюрдимки, ўша уч юз ўн уч кишидан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши бўлсин. Жанг пайтида амир ул-умаро — амирларга, амирлар — мингбошиларга, мингбошилар — юзбошиларга, юзбошилар — ўнбошиларга бошлиқ деб буйруқ бердим. Шунингдек, ўнбошининг ишини — юзбошига,

---

[1] Хос ул-хос — хосларнинг хоси, олий ҳукмдорга яқин кишилар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

юзбошининг ишини — мингбошига, мингбошининг ишини — амирга, амирнинг ишини — амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битарлик ишни юзбошига, юзбоши битирса бўладиган ишни мингбошига юкламасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

СИПОҲИЙЛАРНИ ЭНГ ҚУЙИ ДАРАЖАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА КЎТАРИШ ТУЗУГИ

Қилич чопишда ўзини кўрсатган баҳодирларни, биринчи мартаба бўлса — ўнбоши, иккинчи мартаба ботирлик қилса — юзбоши, учинчи мартабасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кўзга ташланган аскарлар бундан истиснодир, чунки ҳўкиз ҳам сузишганда шохининиқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим. Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарини синдирса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан кимки астойдил шамшир чопгудек бўлса, маошини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочадиган бўлса, уни даргоҳимга киритмасинлар[1]. Агар ночорликдан мажбур бўлиб чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агарда ваҳима босиб, қўрқувдан шундай қилган бўлса, уйига қайтарсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чопиб, ярадор бўлган бўлса, уни тақдирлаб инъом берсинлар, бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яралангалигини эътиборга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилолмай, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг қочмаганлигига гувоҳдир. Шунинг учун ҳам сипоҳийлик ҳақини сақласинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қарилик ёшига етаркан, уни улуфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик керак. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликларининг ўзигагина ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати сингани аниқ бўлса — ғаним лашкарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки [кўзга кўрингудек] қилич чопқилашган бўлса, унинг хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши улуғ, кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар

---

[1] Сўзма-сўз: унга «кўриниш» бермасинлар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

айтадиган гаплар ўз тажрибаларида кўриб, билганларидир. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин ўгилларини ўринларига ўтказсинлар.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан бизнинг қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкар қилсинлар; йўқ эса уни озод этсинлар. Бунга мисол, мен қайсар билан урушда қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим.

Ғаним сипоҳийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оқлаб, бизга қарши қилич чопган, сўнгра ихтиёрий равишда ёки мажбур бўлиб, паноҳимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсинлар. Чунки у ўз соҳибига вафодорлик қилиб, еган туз-намаги ҳақини сақлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Ҳусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тўқнашиб, қилич чопқилашди, кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг паноҳимга келганида, уни ҳурматладим.

Менгли-Буғо ҳам Балх урушида менга қарши лашкар тортди. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ-Темурхоннинг ҳақига кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охир-оқибат енгилди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тизза уриб паноҳ излаб келганда, унинг мартабасини улуғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган иноятларим ҳақи ўртамиздан ўтган нохушликларни бутунлай унутди. Йиғинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Ўзи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун қилди. Озарбайжон урушида Қора Юсуф билан тўқнашганимда лашкарим оғир аҳволга тушиб қолганди. Шунда у майдонда ўлган Қора Юсуфнинг аскар бошлиқларидан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд кўтарди ва лашкаримга уни Қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва Қора Юсуф лашкарининг қалб[1]ига ҳужум қилиб, Қора Юсуфни қочирди. Бу урушда Қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли-Буғо номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, СИПОҲ ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, ИНЪОМ ВА СОВҒАЛАР БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: [биринчиси] фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баҳодир деб атасинлар. [Иккинчиси] уни давлат ва салтанат шериги билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар. [Учинчиси] унга чегара вилояти

[1] Қалб — қўшиннинг марказ қисми.

www.ziyouz.com kutubxonasi

топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар. Агар амирлардан қайси бирови тўра (хон ўғли)ни енгса ёки бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирор ўлка хонини мағлуб этса, уни юқоридаги йўсинда мукофотласинлар. Чунончи, Дашти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ики-Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, тумон, туғ, алам (байроқ) ва ноғора бердим. Уни давлатимга шерик қилиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ер амирларини унга бўйсундирдим. Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида [турли уйдирма] гаплар тарқатиб, «Ўрусхон улусини талон-торож қилиб, мол-мулкини ўзиники қилиб олди» — дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин қиссасини эшитиб тажрибам ошганди. Воқеа бундай бўлган экан. Хоқон[1] уч юз минг қонхўр турк аскари билан Хўрмуз ибн Нуширвон[2] устига лашкар тортди. Хўрмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг эроний аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадал қилди. Охири хоқонни енгиб, бор ҳақиқатни Ҳўрмузга арз қилди, ўлжа қилиб қўлга киритган бутун мол-мулкни Ҳўрмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Ҳўрмуз мажлисида унга қарши туҳмат қилиб, «Баҳром мол-мулкнинг катта улушини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», дедилар. Хўрмуз ҳам хомтамъа бўлиб, Баҳромнинг хизматларини унутди. Ғаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, уни (Баҳром Чубинни) гуноҳкор ва хоин деб билибди. Унга аёллар ёпинчиғи, кишан ва занжир юборибди. Баҳромнинг бўйнига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, аёллар кийимини кийдиришни буюрибди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, уни саройда йиғилган барчага кўрсатибди. Саркардалар ва бошқа сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Ҳўрмузга таъна ва дашномлар ёғдиришибди. Ундан ихлослари қайтибди. Кейинчалик сипоҳ Баҳром Чубин бошчилигида иттифоқ бўлиб, Ҳўрмуз даргоҳига бостириб келибдилар. Уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлакати салтанатининг тахтига Хусрав Парвизни[3] ўтказибдилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳимнинг таънаю дашномларига қолиб кетмаслик учун Амир Ики-Темурни ҳузуримга чорладим; сарой ходимлари ва халқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга

---

[1] Бу ерда 590 йили Эронга бостириб кирган турк хоқони Шаба назарда тутилади.

[2] Ҳўрмуз ибн Нуширвон — Хусрав I (531—579)нинг ўғли Ҳўрмуз IV (579—590).

[3] Хусрав Парвиз — Сосонийлар сулоласидан Хусрав II Парвиз (591—625).

www.ziyouz.com kutubxonasi

тўплаб, Амир Ики-Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирларга ва сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амир қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдирган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар. Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда [от солиб], ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байроғини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қаҳрамонликка даъвогар бўлганлар, унинг бу хизматини мендан яширмоқчи бўлдилар. Лекин мен уни [инъомдан] холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб Тобон баҳодирга амирлик даражасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ тақдим этдим.

Яна амр қилдимки, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синдирса, ўнбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душман қўшинини синдирди. Уни Ҳисори Шодмон[1] мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдирса, уни мамлакат ҳукмдори қилсинлар. Бунга мисол, Муҳаммад Озод Катур жангидан [бир оз бурун] Бурхон ўғлон лашкарини мағлубиятга учратган сиёҳпўш[2] жамоасини енгиб, уларни синдирди. Муҳаммад Озодни Қундуз ва Кўлоб мамлакатларига волий қилиб тайинладим.

Яна ҳукм чикардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва амр қилдимки, қайси бир аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида чумоқ, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ва ўнбошилик мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик кўрсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етишади.

КАТТА НОҒОРА ВА БАЙРОҚ АТО ЭТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, тумон туғи ва чортуғ[3] тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймоқларнинг амирла-

---

[1] Ҳисори Шодмон — Қадимги Сағониён (Чағониён) вилоятининг XIV — XV асрлардаги номи.

[2] Сиёҳпўш — Катур (Кофиристоннинг бир вилояти) халқининг манбаларда аталиши.

[3] Тумон туғи ва чортуғ — Байроқнинг икки хили ёки амирларнинг даражасини билдирувчи учи ўткир найза.

www.ziyouz.com kutubxonasi

рига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар.

[Ўн икки] амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса уни тақдирлаб, агар биринчи [даражали] амир бўлса, иккинчи [даражали], иккинчи бўлса, учинчи [даражали], учинчи бўлса, тўртинчи [даражали] амир мартабасини берсинлар. Шу тартибда ўн биринчи [даражали] амиргача давом эттирсинлар. Агар ўн биринчи [даражали] амир бўлса, уни ўн иккинчи [даражали] амир қилиб, байроқ, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи [даражали] амирга битта туғ, иккинчисига — иккита, учинчисига — учта, тўртинчисига — тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумонтуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар.

СИПОҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИҲОЗЛАРИ ТУЗУГИ

Шундай буйруқ бердимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон (таркаш), бир қилич, арра, бигиз, бир қоп (жувол), жуволдўз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта (чарм пўшт) олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта оддий темир совут (жавшан)[1], дубулға (хўди), бир қилич, садоқ — ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, зириҳ[2], қилич, садоқ — ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан — қилич, садоқ — ўқдон, камон, гурзи, чўқмор, коскан[3], зириҳ, багтар[4] олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан — жавшан, дубулға, найза, қилич, садоқ-ўқдон ва ўқ-ёйдан кўтарганича олсин.

Биринчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинларки, қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-умарогача; ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша чодирдан, ўтовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомларгача саранжом-саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от, амир ул-умарога

---

[1] Жавшан — оддий темир совут; симдан тўқилган.

[2] Зириҳ — симдан тўқилган, ўқ ва тиғ ўтмайдиган уруш кийими; совут.

[3] Коскан — бу ерда ҳарбий бош кийими (каска — темир қалпоқ, дубулға) маъносида.

[4] Багтар — темирдан ясалган, усти бахмал ёки заррин мато билан ўралган уруш кийими.

www.ziyouz.com kutubxonasi

етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи билан бирга уч юздан кам от олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганларича ўқ-ёйдан олсинлар. Бироқ жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмасин.

УРУШ ВА ТИНЧЛИК [ВАҚТИДА] СОҚЧИЛИК ҚИЛИШ ВА МАЖЛИС-ЙИҒИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, сипоҳийлар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига кулоҳсиз (бош киййимисиз), этиксиз, сармуза[1]сиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, бўкда[2], қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари билан кўшкда, девонхонанинг ўнг ва сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қуршаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. Ҳар юз қиличли устига бир юзбоши қўйилсин ва унга шартлашилган махфий сўзни айтсинлар.

Яна амр қилдимки, уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлиқ сипоҳи билан бир кеча-кундуз давомида ҳар қайсилари ўз хонларини қўриқлаш учун ҳозир бўлсинлар. Бу ўн икки минг отлиқ лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини ўрду[3]нинг олдига, бошқасини эса ўрдунинг орқа тарафига тайинласинлар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилсинлар. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун ҳировул[4] белгиласинлар, ҳировулдан эса қоровул[5]лар тайинлансин. Улар бўлса эҳтиёткорлик ва ҳушёрликни қўлдан бермай, ўрдуга хабар етказиб турсинлар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашкар ва ўрдуга, ҳар бирида [алоҳида] биттадан кутвол[6] тайинласинлар ва ўрдуни қўриқлаш, соқчилик қилиш ишлари шулар устига юклансин, бозор аҳлидан[7] солиқ олиш ҳам шулар зиммасида бўлсин. Агар ўрду аҳлидан бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилсинлар.

[Қўшин орасидан] тўрт фавж чопқунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни қўриқлаб борсин. Бордию лашкардан бирон киши ўлдирилганини

---

[1] Сармуза — кавушнинг бир тури.
[2] Бўкда — ханжар.
[3] Ўрду — юриш вақтида подшоҳ ва хоннинг қароргоҳи; қўшин жойлашган ер (лагерь).
[4] Ҳировул — бирон қисм (марказ, қанот) олдида турувчи ҳарбий бўлинма.
[5] Қоровул — хабарчи қисм.
[6] Кутвол — қалъа бошлиғи /комендант/.
[7] Бозор аҳли — ўрду атрофида савдо-сотиқ билан машғул бўлган кишилар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ёки яраланганини кўрсалар, унинг ишини ўз зиммаларига олишлари лозим. Агар бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса улар жавобгар бўлсин.

Яна буюрдимки, лашкарнинг учдан бир қисми сарҳадларни қўриқлаш ишига белгилансин; [учдан] икки қисми эса доим салтанат хизматига ҳозир бўлиб турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗУГИ

Амир қилдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсинлар. Биринчи — мамлакат ва раият вазири. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муомалаларни, раият аҳволини, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ-ўлпонлар, уларни тақсимлаш, кирим-чиқимларни, [мамлакат] ободонлигини, [аҳолининг] фаровонлиги ишларини ва хазинани қандай қилиб тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчи — сипоҳ вазиридирки, сипоҳийларнинг маошлари ва танҳо[1]ларини бошқарсин, тарқоқ ҳолатга тушиб қолмаслиги учун [доимо] сипоҳ аҳволидан хабардор бўлиб турсин ва уларнинг аҳволи ҳақида менга хабар бериб турсин.

Учинчиси — эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётган [савдогарлар] мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, уларнинг ўтлоқ-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадларни омонат тарзида сақловчи вазирдир. У ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

Тўртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, [ҳатто] отхона ва [саройдаги] бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши керак.

Яна амр қилдимки, сарҳадлар ва менга тобе мамлакатларга оид [ишларга масъул] уч вазирдан иборат давлат ҳайъати (холиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалаларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига бўйсуниши лозим ва у билан иттифоқда муҳим молиявий ишларни амалга оширмоқлари ва менинг арзимга етказишлари даркор.

Яна ҳукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб [ҳузуримга келувчиларнинг] аҳволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қилдимки, садрлар садри[2] саййидлар ва бошқа арбобларга

---

[1] Бу ерда тожу тахт учун қилган хизматлари эвазига берилган инъом маъносида.

[2] Садрлар садри (садрлар бошлиғи, бош садр) — садр, вақф ерлар ва вақф этилган бошқа мулкнинг ҳисоб-китобини олиб борувчи мансабдор.

www.ziyouz.com kutubxonasi

суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вақфларнинг аҳволини, улар вазифаларини қай даражада адо этаётганликларини текшириб менга арз қилиб турсин. Ислом қозиси эса шариат ишларининг бориши ва аҳдос қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга арз қилсинлар.

Яна амр қилдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз қилсинлар. Бу мажлисларда махфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир бўлган махсус котиб (муншийи маҳрам) ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан махфий-яширин кенгашларни ва гапларни [дафтарга] ёзиб борсин.

Ва яна мажлис котибларини (мажлиснависон) тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган ва ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини [дафтарларга] ёзиб олиб, сақлашлари лозим. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим, мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчасини қаламга олиб, [бошимдан кечирган] воқеаларим дафтарига киргизсинлар.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИНЛАР ВА ТУМАНЛАРНИНГ АМИРЛАРИ МАЪМУРИЯТИ ТУЗУГИ

Буюрдимки, юриш вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар чодирликдан (хиргоҳ) бир отлиқ, ҳар икки олачуқ[1]дан бир отлиқ, ҳар бир уйдан бир отлиқ аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, улуфалари ўша ернинг суғориладиган майдони (обхўри) ва ўтлоғи (алафхўр)дан бўлсин. Улусларнинг амирларига ярғу[2] ва байроқлар берсинлар. Амирлар улуслар ва туманларнинг ҳоли-қудратига яраша отлиқ аскар ҳозирлаб юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирқ аймоқдан [қуйидаги] ўн иккитасига тамға берилсинки, булар менинг хос навкарларимдан бўлиб ҳисоблансинлар: барлос, тархон, арғун, жалоир, тулкичи, дулдай, мўғул, сулдус, туғой, қипчоқ, орлот, тотор.

Барлос уруғидан [қуйидаги] тўрт кишини амир ул-умаро қилдим: Амир Худайдод. Унга Бадахшон мамлакатини инъом этдим. Амир Жоку, Амир Ики-Темур ва Амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан сарҳад мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши этдим. Амир Жалолиддин барлосга ўнинчи амир даражасини бердим. Амир Абу Сайийдни тўққизинчи амир даражасига кўтардим.

---

[1] Олачуқ (олачуғ) — чайла, капа.
[2] Ярғу — ҳуқуқ, ҳукм.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тархон улусидан амир Боязидни еттинчи амир даражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Арғун улусидан Тошхўжани саккизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва ўнбоши қилиб тайинладим.

Жалоир улусидан Тўқ Темур ва Шер Баҳромни саккизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим. Булардан йигирма кишини юзбоши ва ўнбошиликка белгиладим.

Тулкичи улусидан Ўлжойту апердига амирлик мартабасини бердим.

Дулдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мўғул улусидан Темирхожа ўғлонни амирлик мартабасига етказдим.

Сўлдус улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Туғой улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Қипчоқ улусидан Сори Буғога амирликни бердим.

Орлот улусидан Амир Муайядниким, синглим унинг никоҳида эди, амир ул-умаро этиб тайинладим. Сўлойчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Кунакхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма саккиз аймоқ бошлиқларига улус амирлигини бердим. Улар юриш, жангу жадал вақтида тузукка биноан ўз улусидан отлиқ аскар тўплаб, [ҳузуримга] ҳозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА ҚИЛИШИ ТУЗУГИ

Тўғри навкар билсинки, у агар ўз навкари бўлган тақдирда ундан нимани кўзласа, айнан шу нарсани унинг беги ҳам ўзидан кўзлайди. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар қилса-ю, охири иноятсизлигу илтифотсизлик қилса, у ҳолда айб ва нуқсонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, холис хизмат қилиши керак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, кўнглида кина-кудурат сақласа, ихлоссизлик ва адовати туфайли бахтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигу давлати ва ноз-неъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди кучли навкар улким, унинг оғир-қаттиқ эътирозли сўзларидан ранжиб, кўнглида кек сақламайди. Бегидан содир бўлган камчиликни ўзидан деб билади. Шундай навкар таъмину тарбияга лойиқдир. Қайси навкарнинг ҳиммати емак-ичмак; яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик қилади. Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида [меҳнатдан] юз ўгирар экан, ундай навкардан юз ўгирмоқ керак. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бугунги ишни

www.ziyouz.com kutubxonasi

эртага қолдирса, (Булод ва Темур ўғлон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби) бунга ўхшаш навкарлар, номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдилар. Бундай кишиларни парвардигори оламга топшириш зарур.

Яна ҳақиқий подшоларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуғлаб кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни ташламасинлар. Кимни билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар аҳён-аҳёнда унинг иззатнафсига тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгаригидан икки баробар ортиқ иззатини оширсинлар ва ўша навкарни ўз ихлоси ва эътиқодига ҳавола қилсинлар. Агар у кўнглида кина-адоват сақласа, тез орада ўзи бахтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар, куни келиб яхшилик кўриши ҳақдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетган бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни ҳурматласинлар, чунки у ажралиб кетганидан пушаймон бўлгани учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг вақтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билсинлар. Чунончи, Менгли Буғо, Ҳайдар Андхуди ва амир Абу Саййид — булар олти минг отлиқ аскар билан Балх дарёси[1] бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ Туғлуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг паноҳимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, Ҳисори Шодмон, Андижон ва Туркистон вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдим, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб қадрланса-ю, бироқ жангу жадал вақтида ўз бегига хиёнат қилиб, унинг душманига дўстлик қилса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик [бурчини] ва [ундан] кўрган ноз-неъматларини унутса, ўз бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай кимсани хизматга йўлатмасинлар. Ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яраша жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгириб, ундан ажралиб, [сизнинг] олдингизга хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди. Агар у маълум муддатдан кейин кўп хизмат қилиб вафодорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар [бирон навкар] юриш вақтида эмас, уруш бўлмаган чоғда келиб, хизмат қилишни ихтиёр этса, унга иззату эҳтиром билдирсинлар.

Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси [уруш кунларида] тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб унга ошнолик қилса ва шу либосда ўз бегининг ишини битирмоқчи

---

[1] Балх дарёси — Амударё ўрта асрларда шу ном билан ҳам аталган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

бўлса, ундай одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб ҳисоблаш зарур. Лекин бирон навкар душман билан келишиб, ўз хожасига мунофиқлик қилса, бундай навкарни душманга тақдим этиш керак.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ғанимни синдирар экан, ғаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига қулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмаслик лозим, аксинча, бир хизматини ўнга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар буни кўриб жонбозлик қилишга рағбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири душман билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ғанимлар сафига бирлашар экан, уларни юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш[1] лашкарининг саркардалари мендан юз ўгириб, амир Ҳожи барлос қўшинига қўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган бўлсалар-у, у бевафолигидан душман билан келишиб, мулк[2]ни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум қилсинлар. Мамлакатни ҳимоя қилиб, душманни йўлатмаган навкарни юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар.

Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг бўлган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақлаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинлар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашкари мендан бутунлай юз ўгирганларида ва амир Жоку барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жокуни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимга шерик қилдим. Уни амир ул-умаро этиб тайинлаб, Балх ва Ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУГИ

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан [муомалада] бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, ҳийла-макр ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қўшинларининг баъзи амирлари қилган қинғир ишларидан қўрқувда эдилар. Чорасиз қолиб илтижо билан менинг паноҳимга келганларида уларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафагарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим. Лекин сулдус ва Жете амирларидан

[1] Кеш — Шаҳрисабз шаҳри ва вилоятининг ўрта асрлардаги номи.
[2] Мулк — подшолик, давлат, мамлакат.

www.ziyouz.com kutubxonasi

нафратландим, чунки улар Қобилшоҳ Чингизийни[1] амирлик, кейинроқ хонлик [тахти]га кўтариб, унга дўстона ихлос билан хизмат қилиш хусусида аҳду паймон бергандилар. Бироқ кейинроқ, менинг салтанат тахтига ўлтирганимни эшитишгач, менга хушомад қилмоқчи бўлиб, онтларини буздилар ва уни қатл эттирдилар.

Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига ғарқ бўлдилар. Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ тилаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон улардан мол-мулк ва тирикчилик ашёларини аямадим.

Яна ўз тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз душмани деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим.

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақлли душман, жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи, амир Қозоғоннинг набираси амир Ҳусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини, ҳеч бир душман қилмайди. Амир Худайдод менга шундай дейди: «Душманингни лаълу жавоҳирдек сақлагил, қачонки бирон тошлоқ ерга келиб қолсанг уни олиб тошга шундай ургинки толқони чиқиб, ундан нишон ҳам қолмасин». У яна шундай деди: «Агар душманинг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсатгил». Чунончи, мен Тўхтамишхонга қилганим каби. У паноҳимга сиғиниб келганда, унга яхшилик ва мурувват қилдим. Агар душман сендан мурувват ва хайр-эҳсон кўрса-ю, яна қайтадан душманлик йўлини тутса, уни парвардигорнинг [ҳукмига] топшир.

Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон ранжимайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади.

САЛТАНАТ САРОЙИДА ЎТИРИШ ВА ЎРИН ОЛИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, ўғилларим, набираларим ва қавм-қариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой қўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтирсинлар. Саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва ашроф[2] ўнг томондан ўрин олсинлар. Амир ул-умаро, бекларбеги, амирлар, нўёнлар, улус, туманлар ва

---

[1] Қобилшоҳ — асли дарвишнамо шоир, 1364 й. тахтга ўтқазилган ва ҳаммаси бўлиб тўрт ой ҳукмронлик қилган.
[2] Ашроф — шараф ва эътибор эгалари, олий табақага мансуб кишилар.

www.ziyouz.com kutubxonasi

қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, ўз мартабаларига яраша, чап қўл томонда ўтирсинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг калонтарлари ва кадхудолари эса, вазирлар орқасида саф бўлиб ўтиришларини буюрдим. Баҳодир деган фахрли номга эга мард йигитлар, қилич чопиб танилган ўғлонлар, салтанат тахтининг орқасидан, ўнг қўл томонда ўтирсинлар. Қоровулбегилар эса салтанат тахтининг орқасидан, чап қўл томонда ўтиришларини буюрдим. Ҳировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички[1], хусусий ясовулим эса катта чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсин. Додхоҳлар[2] ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Қолган сипоҳийлар (сойири сипоҳ)[3], хизматчи ва ҳашамлар[4], ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, ўз жойларини билиб тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олди ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

Яна ҳукм қилдимки, қачон мажлис қоидага мувофиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон келтириб, умум йиғилганлар (омма)га шоҳона зиёфат (шилон) берсинлар. Минг товоқ ошни мумтоз ва хос кишилар базмига олиб келиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига, саркардаларга, оқсоқолларга, ҳар қайсисининг номига атаб, тарқатсинлар.

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТИШ ТУЗУГИ

Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатиб, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил [подшо] га топширади. Чунончи, мен Мовароуннаҳр вилоятида адолат ўрнатиш нияти билан [уни] золим ўзбакия тоифасининг қўлидан тортиб олдим.

Қайси бир мамлакатда шариат заифлашган бўлса, Аллоҳ улуғ қилган нарсаларни хор тутсалар ва худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон, ҳазрати Муҳаммад, саллоллоҳу алайҳи васаллам, дин ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатга кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатгай. Бунга мисол, мен Ҳиндистон пойтахтини Фируз-

---

[1] Ички — кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.

[2] Додхоҳ — арз-дод билан келганларнинг аризасини қабул қилиб олиб, подшога етказувчи мансабдор.

[3] Сойири сипоҳ — ҳарбий юриш пайтида аҳолидан сафарбар қилинган лашкар.

[4] Ҳашам — подшо, хон, амирларга яқин киши; хизматкор.

www.ziyouz.com kutubxonasi

шоҳ[1]нинг набираси султон Маҳмуддан, Маллухон ва Сорангдан тортиб олдим, дину шариатни тарқатдим ва у диёрнинг бутхоналарини буздим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки валийсидан озор чеккан ва ўша диёр аҳлининг кўнгли ўз валийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатҳу зафар ҳам унга ёр бўлиб, бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон вилоятини карт султонларидан[2] ажратиб олдим[3]. Хуросон пойтахти — Ҳиротга қараб юзланишим билан Султон Ғиёсиддин бутун мамлакатни, хазина-дафиналари билан, пешкаш қилиб менга топширди.

Қайси мамлакатда диндан қайтишлик (илҳод) ва зиндиқлик[4] кучайса ва у диёрнинг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқлари бузилса, у мамлакатнинг ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт устига босқин қилиши лозим. Мисол учун мен Ироқи ажам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, турли тоифадаги ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини, ҳар ерда ўз салтанат байроғини кўтарган бундайларнинг жабр-зулмидан қутқаздим. Қайси бир вилоят халқининг эътиқоди ҳазрати саййид ал-мурсалин[5], унга Аллоҳнинг марҳаматлари бўлсин, хонадони ақидаларидан фарқланиб ўзгарган бўлса, подшоҳлар ўша вилоятни босиб олишлари ва у ер аҳолисини бузуқ эътиқодларидан қайтаришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузуқ эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсани хотирамда маҳкам сақладим. Биринчиси — қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри тадбир ва кенгаш билан иш тутдим. Иккинчиси — хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Аллоҳнинг мададу инояти етиб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва мизожларини хотирамга келтириб, уларнинг табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим. Учинчиси — уч юз ўн уч асил зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифоқлари шундай эдики, барилари гўё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, райлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тугатмагунларича ундан қўл узмас эдилар. Тўртинчиси — бугунги ишни эртага қолдирма-

---

[1] Деҳлида ҳукмронлик қилган туғлиқийлар сулоласи ҳукмдорларидан бири Фирузшоҳ III (1351—1388).

[2] Карт султонлари — Ғур ва Ҳирот вилоятлари устидан ҳукм юритган сулола. Унга Малик Шамсуддин Муҳаммад (1245 й. вафот этган) асос солган.

[3] Бу воқеа 1381 йили содир бўлган.

[4] Зиндиқлик — худосизлик, динга ишонмаслик.

[5] Саййид ал-мурсалин — барча пайғамбарлар етакчиси; Муҳаммад пайғамбарнинг фахрий номларидан.

www.ziyouz.com kutubxonasi

дим. Юмшоқлик қилишга тўғри келса, мулойимлик қилдим; қаттиққўллик ишлатиш вақти етса, катъий чоралар кўрдим. Шошмаслик керак ерда шошилмадим, шошиларли ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи[1] устида бош қотирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйлардим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрардим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўлларини ўз кўнглимда чамалаб, қайси йўлдан кириб, қайси йўлдан чиқишни белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўламан деб, ҳар ишнинг олди-ортини ўйлар эдим. Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қилса, унга ортиғи билан хайр-эҳсон қилдим. Яхшилик қилсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни харомзода деб билдим. Икки олам эгаси (худо)нинг расули дебдиларким: «Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёдан кетмайди».

Пирим менга ёздиким: «Худонинг ва худо пайғамбарининг ҳукмига амал қилгин, расулиллоҳнинг зурриётига ёрдам бер, Худонинг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қилган подшоҳларни худонинг мулкидан чиқар. Худонинг мулкида адолат билан иш тутгилким, шундай демишдирлар: «Мамлакат куфр[2] билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди».

Қабиҳ хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан худо мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қилса, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир кўрсатади. Зулмнинг ном-нишонини йўқотгин. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим ва фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки; ўзларидаги бор ёмонликларини юзага чиқариб, тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради, сўнгра Аллоҳнинг қаҳру ғазабига учрайдилар. Гоҳида Аллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқу фужур қилувчилар, бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қаҳатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг шум қилмишларидан офату балога учрайдилар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруққа қарамай барчасин куйдиради. Кофирлар, золимлар, фосиқу фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фисқ-фасод қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяркан, деб ўйламагин. Хуллас, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбудир: «эҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Аллоҳ)нинг иноятини кўриб, улар [зора]

---

[1] Бу ерда бўлғуси урушлар режасини тузиш ҳақида гап боради.
[2] Куфр — исломни танимаслик; худосизлик, кофирлик.

www.ziyouz.com kutubxonasi

зулмдан, фисқ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келиб, унинг неъматларига шукр қилсалар», деб шундай қилингандир. Бироқ Аллоҳга шукр айтишни унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, худо ва унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир ал-оқибат парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар».

Пиримнинг бу номаси менга етиб келгач, худо мулкини кофир-золимлар, мулҳид[1]лар, мунофиқлар, фосиқу фужурлар қўлидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ЭТИШ ТУЗУГИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим, уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипоҳи учун даргоҳим эшиги очиқ эди. Раиятини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани қўрқув ва умид орасида сақладим. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини (ако-бир) ва шараф-эътиборли кишиларини (ашроф) ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим. [Ўз эрки билан] менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини қайтариб бердим ва уларни инъому эҳсон билан қадрлаб, ўзимга мутеъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларни эса қилмишига яраша жазоладим. Одил, оқил ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ёсо» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин. Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар[2] тийинласинларки, йўлларни қўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки

---

[1] Мулҳид —бидъатчи; худога шак келтирувчи.
[2] Зобит — идора этувчи, бошқарувчи, қўшин бошлиғи.

www.ziyouz.com kutubxonasi

бошқа кор-ҳол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ҳар ернинг ҳокимлари ғаразгўй, туҳматчи ва нафси бузуқ кишиларнинг туҳмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимга жарима солмасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жарима солинсин. Ва яна буюрдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан сари шумор[1] ва хона шумор[2] олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловларини тортиб олмасин.

Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик расми йўқотилсин.

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОГОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Ҳар бир сарҳад, вилоят, шаҳар ва лашкарда хабар ёзувчи (хабарнавис)лар тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ ўзининг ва ёт-бегона лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган карвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшолар, уларнинг гаплари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги батафсил хабарларни ростлик-тўғрилик билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш тутгундай бўлсалар, [бўлиб ўтган] воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи сипоҳ ишларини яшириб, хабарига бошқа либос кийгизиб (ёлғон) ёзган бўлса, унда ҳам қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни туҳмат ёки бирон ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар. Ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

Амр қилдимки, мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопқунчи, минг нафар тезюрар пиёдани (чопар) этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, кор-ҳол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик. Чунончи,

---

[1] Сари шумор — жон бошидан олинадиган солиқ.

[2] Хона шумор — ҳар бир хонадондан олинадиган солиқ.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирганларида, энди ҳузуримга паноҳ излаб келишини билдим. [Шунинг учун] Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишхонга ёрдам бердим. [Шунга ўхшаш] яна бир мисол Ҳиндистонни забт этиш учун йўл олганимда, бу ўлканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат тахтида ўлтиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мултон ўлкасида Маллухоннинг иниси Соранг, Деҳлида султон Маҳмудхон салтанат байроғини ёйганди. Лоҳур ноҳиясида Маллухон лашкар тўплаганди, Қунуж вилоятида бўлса Муборакхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кўтарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу тахтига даъвогарлик қиларди. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимда Қайсари Рум менинг баъзи мамлакатларимга чопқун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим қамал қилиб турган баъзи қалъаларга бориб, уларнинг ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатига ҳам зарар етиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАРНИНГ АҲОЛИСИНИ ЙЎЛ-ЙЎРИҚҚА СОЛИШ ВА МАОШ ТАЙИНЛАШ, АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЕШВОЛАРИНИНГ МОЗОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ, ВАҚФ ВА НАЗР ИШЛАРИНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар [ўз ихтиёрлари билан] паноҳимга келсалар, уларни навкар қилиб, [аскарларим орасидан] жой берсинлар. У диёрнинг раиятини ёмон ҳодисалардан, қатл эттиришдан, асиру банд этилишдан ва таланишдан муҳофаза қилсинлар. Уларнинг мол-мулкини, буюмларини талон-тарождан сақласинлар. Ўша мамлакатдан тушган ўлжа молларни ҳисоб-китоб қилсинлар.

Саййидлар, уламо, машойих, фузало, акобир ва ашрофларни азиз тутсинлар. Кадхудолар, калонтарлар, деҳқон[1]лар ва экин майдонларига ишлов берувчиларни (мўзорион) кўнглини хушнуд этиб, ўзларига қаратсинлар. Райятни умид ва қўрқинч орасида сақласинлар. Гуноҳлари ва қилмишларига яраша жарима солсин-

---

[1] Деҳқон — ер эгаси.

www.ziyouz.com kutubxonasi

лар. Менга бўйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, хилватда ўлтирувчи (зоҳидлари)ни суюрғол, вазифа ва маош (нафақа) билан сийласинлар. Фақиру мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-кўрларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларига бирон вазифа берсинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мозорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толиб[1]нинг, унга Аллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар. Имом Ҳусайн[2]нинг, Аллоҳ ундан рози бўлсин, нурга чўмган муқаддас мозори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилоний[3]нинг муқаддас қабри (равзаси), имоми Аъзам Абу Ханифа[4]нинг, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва акобирларидан ҳар бирининг мозорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар ва бошқа ерлар вақфидан маблағ ажратсинлар. Имом Мусо Козим[5], имом Муҳаммад Тақи [6], Салмон Форсий[7]ларнинг нурли равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан ва Мадоин[8] даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг[9] табаррук мозори учун Кутах баст ва Тус шаҳри атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва гилам, чироқ ҳамда кундалик емиш-ичмишини белгиласинлар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мозорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар.

---

[1] Али ибн Абу Толиб — хулафойи рошидин (тўғри йўллик халифалари)дан тўртинчиси (656—661).

[2] Имом Ҳусайн — халифа Алининг кенжа ўғли. 680 й. 10 октябрда урушда ўлдирилган.

[3] Абдулқодир Жилоний — йирик сўфий: қодирия тариқатининг асосчиси (1166 й. вафот этган).

[4] Имоми Аъзам Абу Ханифа — (тўла исми Абу Ханифа ан Нуъмон ибн Собит) — Ҳанафия мазҳабининг асосчиси, фақиҳ (699—767). Халифа Мансур томонидан қамалган ва зиндонда калтакдан ўлган.

[5] Имом Мусо Козим — шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот этган).

[6] Имом Муҳаммад Тақи — шиаларнинг тўққизинчи имоми (835 й. вафот этган).

[7] Салмон Форсий — Муҳаммад пайғамбарнинг эронлик саҳобаси (655 й. вафот этган).

[8] Мадоин — Бағдоддан 26 чақирим жануби-шарқда жойлашган шаҳар.

[9] Имом Али ибн Мусо —саккизинчи имом (821 й. вафот этган).

www.ziyouz.com kutubxonasi

Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишларини бериб, уларга бирон вазифа белгиласинлар. Ҳамда барчаси тамғалансинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғодан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар ёки ҳайдасинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатимдан йўқолади.

РАИЯТДАН МОЛ-ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ КИШИЛАР ТУЗУГИ

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш [давлат] хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, турли кўнгилсиз ҳодисалардан амну омонликда бўлсин, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда [хирожни] тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим, узлуксиз равишда кориз[1], булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, бир ҳиссасини олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олсинлар. Агар раият рўйхатга олинган ерларидан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча миқдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нархнавога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни уч тўдага бўлишга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб[2] экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан [олинган ҳосилнинг] уч харвори[3], иккинчи жарибдан [олинганининг] — икки харвори, учинчи жарибдан [олинганининг] бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб, учга бўлиб, [иккисини деҳқонга қолдириб], бирини олсинлар. Агар раият бу

---

[1] Кориз — ер ости сувларини тортиб чиқариш учун қурилган иншоот.
[2] Жариб — 958 кв. метр хажмдаги ер.
[3] Харвор — бир эшак кўтарарлик юк: 300 килограммга яқин оғирлик ўлчови.

www.ziyouz.com kutubxonasi

йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор буғдойига беш мисқол[1] кумуш, бир харвор арпасига икки ярим мисқол кумуш миқдорида нарх қўйсинлар. Яна қалъа фойдасига бериладиган тортиқни ҳам бунга қўшиб қўйсинлар. Шулардан бошқа қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги, қишки ва ёзги деҳқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан [солиқ олишда] учдан бир ва тўртдан бир қоидасига амал қилсинлар. Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб-ҳунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар. Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни уч бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб, занжир билан кишанламасинлар.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз қурса ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили [эса олиқ-солиқ] қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғилсин.

Яна буюрдимки, агар [ҳар ер ва элнинг] амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса [бундай вақтларда] етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса[2] тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, [лекин] обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига [янги] кўприклар қурсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳга работлар қурсинлар. Йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир нечта одамни жойлаштирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

---

[1] Мисқол — оғирлик ўлчови бўлиб, бир қадоқнинг 84 дан бир қисми (тахминан 4,8 гр).

[2] Холиса — давлат даромадлари ва ерлари билан шуғулланувчи олий мансабдорлардан иборат ҳайъат.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона[1] солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда дор ул-аморат[2] ва дор ул-адолат[3] қурсинлар. Ва раияту зироатни қўриқловчи қурчи[4]лар [ҳам] тайинласинлар.

Яна ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Булардан бири раият учун [бўлиб], ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқаради. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулки, ворисcиз мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар. Агар ворисcи йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф қилсинлар ёки Маккайи муаззамага юборсинлар.

ЖАНГУ ЖАДАЛ, УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ, ҚЎШИННИ САФЛАШ ВА ҒАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, агар ғаним [лашкари] сони ўн икки минг отлиқдан кам бўлса, бу урушда амир ул-умаро [лашкаримга] сардорлик қилсин. Аймоқ ва туманлардан ўн икки минг отлиқ унга ҳамроҳ бўлсин. Мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошиларни ҳам ўзига ҳамроҳ қилсин. Ғаним лашкарига бир манзил йўл қолгунча юриш қилиб, душман билан рўбару келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ўшал ўн икки минг отлиқ аскарни тўққиз фавжга бўлсинлар, ушбу тартибда: қўлда бир фавж, баронғорда уч фавж, жавонғорда уч фавж, ҳировулда — бир фавж ва қоровулда — бир фавж турсин. Баронғор фавжининг ўзи ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин. Шунга ўхшаш, жавонғор фавжи ҳам, ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин.

---

[1] Лангархона — йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал етим-есирга овқат бериладиган жой; ғарибхона.

[2] Дор-ул-аморат — ҳукмдор саройи.

[3] Дор-ул-адолат — адолат уйи; қозихона.

[4] Қурчи — қуролбардор, салоҳдор; қўриқчи, посбон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ва буюрдимки, амир ул-умаро уруш майдонини танлашда тўрт нарсани назарда тутсин; биринчиси — у ернинг сувини, иккинчиси — аскар сақлайдиган ерини, учинчиси — ғаним лашкари турган ердан тепароқда бўлиши ва офтобга рўбару бўлмаслигини, токи қуёш шуъласи сипоҳийлар кўзини қамаштирмасин. Тўртинчиси — уруш майдони олди очиқ, кенг жой бўлиши лозим.

Яна амр этдимки, урушдан бир кун олдин лашкарни сафга тизсинлар ва тузукка мувофиқ уни фавжларга ажратиб, душман томонга қараб юрсинлар. Лашкар отларининг бощи кўзланган йўналишга қаратилсин ва юрар йўлдан чап ёки ўнг ёққа бурилмасин. Яна буюрдим, сипоҳийлар кўзи ғаним лашкарига тушиши ҳамоноқ, баланд овоз билан «Аллоҳу акбар!» деб такбир айтсинлар ва сурон[1] солиб, душман черики устига бостириб борсинлар.

Лашкар назоратчиси (оризи лашкар) сардорнинг жанг вақтида хато қилганини кўрса, дарҳол унинг ўрнига бошқа сардорни ўтирғизсин. Амирларга ва сипоҳийларга эса мен унга ишонч билдириб берган зафарнишон ёрлиғни кўрсатсин.

Амр этдимки, сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг оз-кўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиштирсинлар. Шунга қараб, ўз сипоҳларининг каму-кўстларини тўғрилаб, жангга ҳозирласинлар. Яна ўз сипоҳининг қурол-аслаҳаларини душманники билан таққосласинлар. [Шунингдек], ғанимнинг уруш олиб бориш йўлларини: шошмасдан, бир зайлдами ёки шиддат билан жангга киришини кузатсинлар. Яна ғанимнинг жанг қилиш тартибини чамалаб кўрсинларки, улар бор аскари билан бир йўла от қўйиб шиддат билан ҳужум қиладими (турктоз) ёки фавж-фавж бўлиб, кетма-кет ҳамла этадими? Яна кўрсинларки, ғаним ҳамла қилган вақтда, жанг қилиб орқага қайтиб, кейин яна ҳамла қиладими ёки биринчи ҳамласи билан чегараланиб, охиригача савалашадими? Ғаним агар орқасига қайтмай жанг қилса, сипоҳ унинг ҳамласи билан тўсатдан етган зарбага сабр-тоқат қилиб, охиригача туриб бериши керак. [Бу ҳолда] шижоат бир соатлик сабр демакдир.

Амр қилдимки, душман уруш очмагунича ўзларича жангга кирмасинлар. Яна амр этдим: душман жанг майдонига киргач, лашкар бошлиғи ёсол[2]да турган тўққиз сипоҳий фавжга жангга тушиб, уруш бошлашлари ҳақида буйруқ берсин, чунки сипоҳ лашкарбошисининг вазифаси, жанг вақтида қўрқувдан қўл-оёғи бўшашиб, саросимага тушмайин, буйруқ беришдан иборатдир. У ҳар бир сипоҳ фавжини уруш аслаҳаларидан бири деб билсин ва ўқ-ёй, ойболта, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар каби ҳар бир фавжни ўз ўрни келганда ишлатсин. Ишбилармон лашкарбоши, ўзини ва тўққиз сипоҳий фавжини бир тандек кўриб, уларни қўл-оёғи, боши, кўкраги ва бошқа аъзоларини ишлатиб курашувчи бир

---

[1] Сурон — жанговар чақириқ.

[2] Ёсол — қўшиннинг уруш олдидан саф тортиб туриши.

www.ziyouz.com kutubxonasi

паҳлавондек ҳисобласин. Шундагина, ғаним, сипоҳий фавжлари устига кетма-кет урилган тўққизта қилич зарбасидан кейин, тўққизинчи зарбада албатта енгилишига умид қилса бўлади.

Ҳақиқий лашкарбоши аввал ғаним устига ҳировул фавжини юборади, сўнгра ёрдам учун кетидан баронғор ҳировулини жўнатади. Баронғор ҳировули кетидан эса жавонғор ҳировулини жангга ташлайди. Шу тарзда душман аскари устига кетма-кет уч зарба тушган бўлади. Бордию шу вақт ҳировуллар ғанимга қарши кучсизлик қилсалар, у ҳолда баронғорнинг биринчи фавжи от қўйсин, кетидан жавонғорнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Шунда ҳам зафар қозонилмаса баронғорнинг иккинчи фавжини жангга киритсин, кетидан жавонғорнинг биринчи фавжини юборсин. [Улар жангга киргач], менга хабар жўнатиб, кейинги буйруқларимни кутсин. Шундан сўнг Аллоҳнинг мададу иноятига таяниб, лашкарбошининг ўзи ҳам жангга кирсин. Мени ҳам уруш майдонида ҳозир деб билсинким, Аллоҳнинг ёрдами билан ғанимга саккиз зарба етгандан кейин, тўққизинчи зарбада душман енгилиб Фатҳу нусрат насиб бўлади.

Тўғри сардор улким, у шошма-шошарлик қилмай, [аввал] лашкарини ишга солади. Бордию лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича ўзини ўлимдан сақласин, чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга бадномлик келтириб, ғаним лашкарининг ғалабасига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, сардор ақлу тадбиркорлик билан иш юритиб, шошма-шошарлик қилмасин, чунки шошқалоқлик шайтон ишидир. Чораси бўлмаган ишга киришмасин, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

ЗАФАРЛИ СИПОҲИЙ ФАВЖЛАРНИ УШБУ ТАРТИБДА САФГА ТИЗДИМ

Амр этдимки, агар ғаним лашкари ўн икки минг отлиқдан ортиқ бўлса-ю, лекин қирқ мингга етмаса, [лашкаримга] бахтиёр ўғилларимдан бири сардор бўлсин. Икки бегларбеги қўшунот, тумонот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отлиқдан кам бўлмаган сипоҳ билан унинг хизматида ҳозир турсинлар. Зафарли сипоҳ фавжлари, тадбиркорлик, мардлик ва мардоналикни қўлдан бермасликлари учун, мени доим жанггоҳда ҳозир деб билсинлар.

Амр этдимки, менинг зафару бахт келтирувчи ўтовимни [лашкар] бошига олиб чиқишгач, ўн иккита сипоҳий фавж тайинласинлар. Уларнинг ҳар бирига улусот амирларидан бири фавж амири этиб белгилансин. У мен тузган саф тизиш, [ғаним] сипоҳи фавжлари сафини бузиш, жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари ҳақидаги ўн икки тузукни доим назарда тутиши лозим.

Сардор шулким, ғаним сипоҳи саркардаларининг сонини ҳисоблаб, уларга тенг келадиган лашкар бошлиқларини та-

www.ziyouz.com kutubxonasi

йинлайди. У ғаним сипоҳининг жангда кўпроқ ўқчиларними, қилич чопувчиларними ёки найзадорларни майдонға туширишини назарда тутсин. Ғаним сипоҳининг рафторини кўрсинким, сипоҳ фавжларини узлуксиз, оҳиста-оҳиста жанг майдонига юборадиларми ёки ҳаммасини бирданига ҳужумга ташлайдиларми. Жанг майдонига кириш ва чиқиш йўлларини ҳам мулоҳаза қилиб кўрсин. Душман қай тарзда жанг қилишини англаб олсин. Гоҳида ғаним ўзини камсонлик ёки қочаётгандек қилиб кўрсатади. Шундай пайтда, уларнинг макр-ҳийлаларига учмаслик ва ўзини қочаётгандек қилиб кўрсатишига алданмаслик керак.

Жанг кўрган, тажрибали сардор улким, у урушнинг барча чигалликларини яхши билади, қайси сипоҳ фавжини жангга киргизиш, қайси ишкални қандай чора-тадбир билан тузатиш ва қай усулда жанг қилиш кераклигини билиши лозим. Тажрибали сардор ғанимнинг нияти ва режаларини, унинг қай усулни қўллаб жангга кирмоқчи эканлигини сеза билиши ва душманнинг ўша тадбирни қўллашига тўсқинлик қила олиши керак.

Чин сардор улким, қирқ минг отлиқ сипоҳдан ушбу тартибда ўн тўртта сипоҳий фавж туза олади. Аввал ўзига қарашли сафларни тузиб, уни қўл (ғул) деб номласин. Сўнгра баронғорнинг уч фавжини тузиб, улардан бирини баронғор ҳировули деб атасин. Яна жавонғорнинг уч сипоҳий фавжини тузиб, улардан бирига жавонғор ҳировули деб от қўйсин. Шу тарзда баронғор фавжларининг олдига яна уч сипоҳий фавж қўйиб, уларни чоповул деб номласин, шу уч фавждан бирини эса чоповул ҳировули деб атасин. Шу тартибда яна уч сипоҳий фавж тузиб, уларни жавонғор фавжларининг олдига белгилаб, уни шиқовул деб номласин. Бу уч фавждан бирини эса шиқовулнинг ҳировули этиб тайинласин. Шундан сўнг қўл қаршисида синалган, тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найзадорлар ва баҳодирлардан иборат катта ҳировул тузсинлар. Чунки ҳировулнинг айнан шу фавжлари улуғ сурон солиб ғанимнинг лашкарини синдиради.

Ҳақиқий сардор улким, ғаним лашкарининг рафторини кузатиб туради ва амирлардан қай бири буйруқсиз юриш бошлаб, бошқалардан илгарилаб кетса, унга танбеҳ бериши лозим. Чин сардор душманнинг қай тарзда жангга кириши ва чиқишини назаридан қочирмасин, токи ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошиқмасин. Ғаним жангга киргандан сўнг, сардор уларнинг жанг қилиш усулини кўриб ўргансин, жанг майдонига қай тартибда кирадилар ва чиқадилар, уларга қандай ҳужум этадилар, ҳамла қилгач ортларига қайтадиларми ёки вақти билан қочиб, [кейин яна] фурсат пойлаб қайтадан жангга кирадиларми, [буларни кузатиб турсин]. Яна сардорга лозимдирки, [каттиқ зарба емай туриб] енгилгандек қоча бошлаган ғаним лашкари кетидан қувламасинки, уларнинг ортларида кучли ёрдамчи кўшинлар турган бўлади. Сардор шуни ҳам билсинки, ғаним лашкари бор кучи билан бир катта тўпдек бўлиб ҳужум қиладими ёки ўнгу сўл қанотини ёзиб, уруш олиб борадими. Сардор аввал уларга

www.ziyouz.com kutubxonasi

қарши катта ҳировул фавжларини рўбару қилиши ва жангга ташлаши керак. Унинг ортидан катта ҳировулга мадад тариқасида кетма-кет чоповул ҳировули ва шиқовул ҳировулини жангга ташлаши керак. Уларнинг орқасидан эса чоповулнинг биринчи фавжи ва шиқовулнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Уларнинг кетидан эса чоповулнинг иккинчи фавжи ва шиқовулнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Агар ғанимга етказилган ушбу етти зарбадан кейин ҳам ғалабага эришилмаса, у вақтда баронғорнинг ҳировулини ва жавонғорнинг ҳировулини жангга юборсин, [бу билан] ғанимга тўққиз зарба урилган бўлади. Агар тўққиз зарбадан кейин ҳам фатҳу зафар муяссар бўлмаса, баронғорнинг биринчи фавжи ва жавонғорнинг иккинчи фавжини урушга солсин. Агар шу ўн бир зарбадан кейин ҳам ғалабанинг дараги бўлмаса, баронғорнинг иккинчи фавжи ва жавонғорнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Шу ўн уч зарбадан кейин душманнинг сипоҳий фавжлари енгилиб, ғалабага эришилади, деб умид қилса бўлади. Мабодо бу ўн уч зарба билан ҳам Фатҳу зафар ҳосил бўлмаса, у ҳолда қўл сипоҳий фавжларини урушга шайлаб, ўзи ҳам улар билан жангга равона бўлсин ва душман кўзига ўзини тоғдек кўрсатиб, аста-секин, туташган ҳолда ҳаракат қилсин. Уруш баҳодирларига буюрсинким, қиличларини яланғочлаб ҳужум қилсинлар. Ўқчилар эса визиллатиб ёйлардан қалин ўқ ёғдирсинлар. Шунда ҳам фатҳу зафарга эришилмаса, сардорнинг ўзи жанг майдонига тушсин ва менинг [мадад кучларим] ва буйруқларимни кутсин.

ҲИРОВУЛ

Шиқовул ҳировул фавжи Шиқовулнинг биринчи фавжи Шиқолувнинг иккинчи фавжи **Шиқовул**	Чоповул ҳировули фавжи Чоповулнинг биринчи фавжи Чоповулнинг иккинчи фавжи **Чоповул**
Жавонғорнинг ҳировули фавжи Жавонғорнинг биринчи фавжи Жавонғорнинг иккинчи фавжи **Жавонғор**	Баронғорнинг ҳировули фавжи Баронғорнинг биринчи фавжи Баронғорнинг иккинчи фавжи **Баронғор**

ҚЎЛ

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ОРТИҚ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САФГА ТИЗИШ ТУЗУГИ

Шундай тузук битдимки, агар ғаним лашкари қирқ минг отлиқдан ортиқ бўлса, беглярбегилар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар менинг зафарли байроғим остида бўлсин ва амру фармонимни кутсин.

Амр этдимки, қайси бир сипоҳий фавж амирига ёрлиғ юборсам, ёрлиғдаги ҳукмимга биноан иш тутсинлар ва унга хилоф иш

www.ziyouz.com kutubxonasi

қилмасинлар. Бегларбегилардан ёки амирлардан биронтаси ҳукмимга хилоф иш тутиб, ундан четга чиқса, уни қиличдан ўтказиб, ўрнига «мунтазир ал-аморат»[1] ҳисобланган ўринбосарини қўйсинлар.

Ва [яна] амр қилдимки, улусот, қўшинот, туманотга тегишли қирқ уймоқ[2]дан тамғо олган ўн иккитаси қирқ фавжга тақсим қилинсин. Тамға олмаган йигирма саккиз аймоқ амирлари эса [ўз лашкарлари билан бирга] қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тизсинлар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида ўнг қанотдан саф тизсинлар. Қариндошларим ва яқинларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдироғида чап қанотдан жой эгалласинлар. Булар тарҳ[3] бўлиб турсинлар ва қаерга мадад етказиш лозим бўлса, ёрдам берадилар.

Баронғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баронғор ҳировули сифатида белгиласинлар. Шунга ўхшаш, жавонғорда олтита фавждан саф тузсинлар. Яна бир фавжни бўлса, жавонғор ҳировули қилиб қўйсинлар.

Амр этдимки, баронғор фавжларининг олдидан олтита сипоҳий фавж жойлаштирсинлар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжини тузиб, уни чоповулнинг ҳировули қилиб тайинласинлар. Шунингдек, жавонғор фавжларининг олдига қўйиш учун ҳам олтита сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиқовул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиқолув ҳировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиқовул фавжларининг олдига тажрибали амирлар ва синалган баҳодирлар бошчилигида олтита фавждан саф тузиб, катта ҳировул қилиб белгиласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, уни ҳировулнинг олдига қўйсинлар ва ҳировулнинг ҳировули деб номласинлар. [Лашкарнинг олд қисмида] ҳировул ҳировулининг ўнг ва сўл қанотига икки қоровулбегини барча биродарларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашкарини кузатиб турсинлар.

Яна амр қилдимки, ўша қирқ фавж амирлари, менинг ёрлиғим етиб бормагунича жангга кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангга шай бўлиб турсинлар. Жангга кириш ҳақидаги буйруқ етишгандан кейин ғанимнинг равишини кўриб, сўнг жангга кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангга кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлни чораю тадбир ишлатиб очсинлар.

---

[1] Мунтазир ал-аморат — амирлик мартабасига лойиқ шахс; амир ўринбосарининг Фахрли лақаби.

[2] Уймоқ — аймоқ, қабила, халқ.

[3] Тарҳ — қурилажак бинонинг режаси. Бу ерда баронғорнинг сафига резерв қисм маъносида.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Амр этдимки, ҳировулнинг ҳировули жангга киргандан кейин, олти фавжлик ҳировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангга туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба тушгач, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади. Шу пайт ўнг қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, орқасидан ўзи ҳам ҳужум қилсин. Шунингдек, шиқовул амири ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжларга ёрдамга юборсин. Уларнинг орқасидан ўзи ҳам [жанг майдонига] етиб борсинким, Аллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилгач, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар. Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бўшашмаса, баронғорнинг амири ўзининг ҳировул фавжини, жавонғорнинг амири эса ўз ҳировулини жангга киргизсинлар. Шу тариқа иккала ҳировул фавжи ўнг ва чап қанотдан уруш очгач, ғаним лашкари албатта чидаш беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига юборсинлар. Агар баронғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни [узил-кесил] енгиш учун жангга кирсинлар. Шунда ҳам баронғор ва жавонғор амирлари [ғанимни енгишга] ожизлик қилсалар, баронғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жавонғор тарҳида бўлган қариндошларим, ғаним устига шиддат билан бостириб борсинлар. Буларнинг кўзлари ғаним сардорида ва сардорнинг байроғида бўлсин ва шижоату мардлик билан ғаним сафларини бузсинлар, сардорни қўлга туширишга интилсинлар ва душман байроғини ерпарчин қилишга ҳаракат қилсинлар. Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида устивор бўлиб тураверса, у ҳолда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкари, барчаси бирданига шиддат билан душман устига ташлансинлар. Агар шунда ҳам фатҳу зафар қозонмасалар, султоннинг ўзи шер юрак ва баланд ҳиммат билан ҳаракат қилсин. Чунончи, Қайсар[1] билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга Қайсар чап қаноти рўбаруси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари: амирзода султон Маҳмудхон[2] ва амир Сулаймонга эса ёрлиғ юбориб, Қайсарнинг ўнг қанотига ҳужум қилишни буюрдим. Ўнг қанотимнинг тарҳи бўлган амирзода Абубакрга эса тепалик устида турган Йилдирим Қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан Қайсар томонга юриш қилдим. Қайсарнинг сипоҳий фавжлари биринчи ҳамламданоқ енгилди. Султон Маҳмудхон [қочаётган] Қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга туширди ва менинг даргоҳимга келтирди[3].

---

[1] Қайсар — бу ерда Туркия султони Боязид Йилдирим назарда тутилади.

[2] Султон Маҳмудхон — чингизий; Амир Темур давридаги қўғирчоқ хон (1388-1402).

[3] Бу жанг ва Боязиднинг асир олиниши 1402 йилда юз берди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енгган эдим. Унинг байроғини эса боштубан қилишни буюргандим.

Агар ғаним бостириб келиб, чоповул, шиқовул, бароғор ва жавонғор фавжларини маҳв этиб, ўзини лашкарнинг қўл фавжига етказса, у чоғда султон шижоат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин. Чунончи, мен Шоҳ Мансур[1] билан жангда шундай қилдим. У ўзини менга етказди ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат туфроғига қормагунимча урушдим.

[1] Шоҳ Мансур — Жанубий Эронда ҳукмронлик қилган музаффарийларнинг сўнгги ҳукмдори (1387—1393).

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТЕМУРИЙЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ШАЖАРАСИ (1370 - 1506)

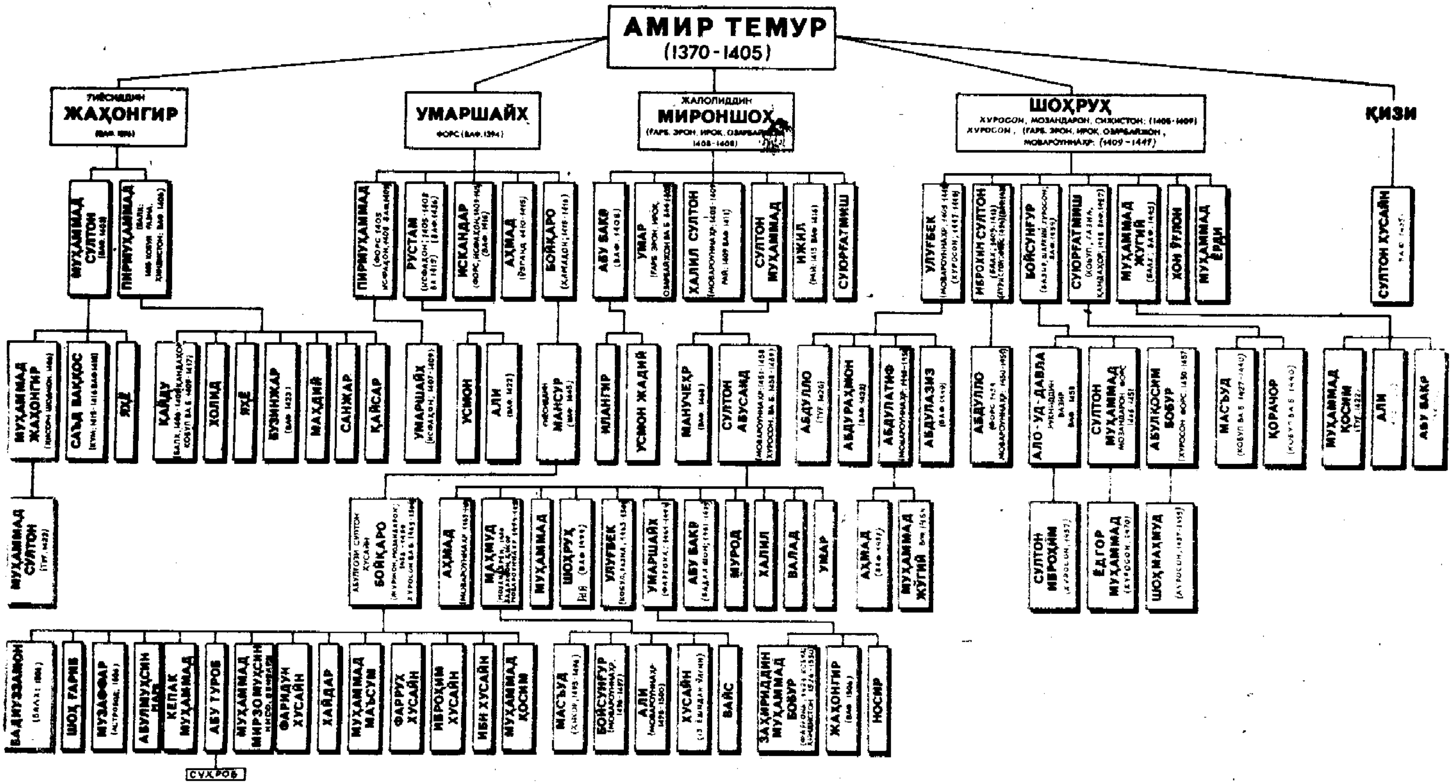

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

«Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз 5
Биринчи мақола. Тадбирлар ва кенгашлар 14
«Туғлуқ-Темурхон билан учрашганимдан сўнг...» 18
«Давлат қуриш олдидан...» 19
«Ўз салтанатимни тузиш йўлида...» 22
«Салтанатимнинг дастлабки даврларида...» 23
«Хуруж бошлашдан аввал...» 24
«Хуруж вақтида...» 25
«Хуруж кунлари...» 27
«Жете лашкарини синдириш мақсадида...» 28
«Салтанатни тиклаш йўлида...» 29
«Салтанатимни мустаҳкамлаш учун...» 29
«Салтанатга ривож бериш учун...» 30
«Лашкаримни иттифоққа келтириш...» 31
«Жете ва Илёсхожа лашкарига шикаст етказиш ҳақида...» 32
«Мени қўлга туширмоқчи бўлган Амир Ҳусайннинг макру хийласи...» 38
«Туронзаминни ўзбеклар тоифаси қолдиқларидан тозалаш...» 39
«Менга турли ёмонликлар қилиб...» 40
«Хуросон пойтахти (Ҳирот) ни олиш...» 41
«Сеистон, Қандаҳор ва Афғонистон...» 41
«Ўрусхонни бартараф қилиш...» 42
«Гилон, Журжон, Мозандарон, Озарбайжон...» 42
«Форс пойтахти (Широз) ни ва Ироқнинг...» 43
«Тўхтамишхонга шикаст етказиш...» 44
«Доруссалом (Боғдод) ни...» 45
«Тўхтамишхонни йўқотиш...» 45
«Ҳиндистонни забт этиш...» 46
«Ҳиндистон пойтахти...» 47
«Ҳиндистонга олиб...» 48
«Деҳли ҳокими...» 48
«Гуржистон мамлакатлари...» 49
«Миср ва Шом...» 50
«Рум мамлакати...» 51
Иккинчи мақола 53
«Менинг даргоҳимга...» 67
«Салтанатни ўз эркимда...» 68

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Сипоҳ сақлаб туриш...» ... 69
«Сипоҳга улуфа...» ... 70
«Сипоҳга танҳо...» ... 71
«Ўғиллар ва набираларга...» ... 72
«Вазир тутиш тузуги» ... 74
«Амирлик ва ҳукмдорлик...» ... 78
«Сипоҳийларнинг энг...» ... 79
«Амирлар, вазирлар...» ... 80
«Катта ноғора...» ... 82
«Сипоҳнинг ярoқ жабдуқлари...» ... 83
«Вазирларнинг хизмат...» ... 85
«Улуслар, қўшинлар...» ... 86
«Навкарнинг бегига...» ... 87
«Дўсту душманга...» ... 89
«Салтанат саройида...» ... 90
«Мамлакатларни забт этиш...» ... 91
«Салтанатни идора этиш...» ... 94
«Мулку мамлакат...» ... 95
«Турли мамлакатларнинг...» ... 96
«Раиятдан мол-хирож олиш...» ... 98
«Жангу жадал...» ... 100
«Зафарли сипоҳий фавжларни...» ... 102
«Қирқ минг отлиқдан...» ... 104

www.ziyouz.com kutubxonasi

Литературно-художественное издание

УЛОЖЕНИЕ ТИМУРА

Художники **Худайбердиев Х. Мухамеджанов Ш.**

Ташкент, издательство-полиграфическое объединение им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Муҳаррир *А. Шаропов*
Расмлар муҳаррири *А. Бобров*
Техник муҳаррир *Р. Раҳматуллина*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Собирова*

ИБ № 4811

www.ziyouz.com kutubxonasi

Босмахонага 29.08.90. да берилди. Босишга 22.05.91 да руҳсат этилди. Бичими 60×90[1]/16. Офсет қоғози. Тип Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 9,0+0,25 вкл. Шартли бўёк — оттиск 9,0+0,25 вкл. Нашр. тобоғи 9,27+ + 0,25 вкл. Жами 160000 нусха. 1393 рақамли буюртма. Баҳоси 5 с. 154—90 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети «Матбуот» матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг асосий корхонаси. Тошкент —700129. Навоий кўчаси, 30.

www.ziyouz.com kutubxonasi

تیمور توزوک لاری

فارسی دان

علی خان صاغونی و

حبیب الله کرامتوف ترجمه سی

www.ziyouz.com kutubxonasi

که با خود گفتم اگر با لشکر جته جنگ کنم چون ایشان بسیارند مبادا چشم زخمی بلشکر من برسد در خیال عزیمت گریبان گیر من شد و گفت که چون بدعوی سلطنت خروج کرده لایق شان و مرتبه سلطنت همین است که بر جنگ عازم گردی یا مظفر و منصور شوی و یا کشته گردی

چون برین عزیمت عازم شدم دیدم که غنیم سه فوج شده راه جنگ میطلبند و من لشکر خود را هفت فوج ساختم و کنکاش کردم که دفعه بدفعه افواج هفتگانه خود را بر ایشان کشاده هم و چون نایرهٔ قتال و جدال بلند شد امر نمودم که افواج هراول بجانب کمان در آمده تیرباران نمایند

و افواج شقاول و چپاول را امر کردم بچپقولش درآیند و خود با افواج جرانغار و برانغار بحرکت درآمدم و در حملهٔ اول دوم فوج امیر ابو سعید که امیر الامرای لشکر جته بود دبرداشتم

درین حال حیدر اندخودی و منکلی بوغا بمبارزت پیش آمدند من

رسیده اند و تولان بوغا را که نزد من فرستاده بودند رسیده ملازمت نمود و خبر رسیدن ایشان را بعرض رسانید که با هزار سوار بملازمت میرسند و آمدن ایشان را بر خود شگون گرفتم و بر من کنکاش گفتند که شب بر لشکر جته شبخون باید برد چون سوار شدم خبر رسید که لشکر جته رسیده می آید من افواج خود را تزوک کرده در مقابل ایشان ایستاده شدم و آب در میان لشکر ایشان و لشکر من حایل بود و کنکاش در این دیدم که مخالفان را بحرف و حکایت نگاه دارم و آتش سوزش ایشان را با آب تدبیر فرونشانم و ایشان را بخود رام سازم

و بسردار لشکر جته که امیر ابوسعید بود سخن کردم و آنچه بوی گفتم قبول کرد لیکن امرای دیگر مخالفت وی کرده بر جنگ قرار دادند و آتش غیرت من هم شعله کشید و افواج خود را تزوک کردم

کنکاش هشتم که در شکست دادن لشکر جته کردم این بود

نام طایفه ایست

قاعده

شورت

نظم و قاعده

شورت کردن

با خود

۲

و از همین جا تموکه بهادر را با سه سوار فرستادم که از آب ترمذ گذشته خبر لشکر جته بیاورد و ارادهٔ و کنکاش ایشان خود را آگاه سازد

طایفهٔ تهت مشورت

تموکه بعد از چهار روز آمده خبر رسانید که لشکر جته بولایت ترمذ رسیده و بقتل و غارت مشغول اند چون این خبر بمن رسید عنان عزیمت بجانب دره گز معطوف داشتم و کنکاش درین دیدم که رفته در درهٔ گز اقامت نمایم و قابو یافته بر سر لشکر جته ترکتاز آورم

مشورت نمودن

و چون بدرهٔ گز در آمدم و در میدان ایلچی بوغا کنار آب جیحون نزول نمودم خبر من بالیاس خواجه رسید که بدرهٔ گز رسیده ام و افواج خود را بر سر من تعیین نمود

پیغام رسانی نام رود خانه

و درین وقت خبر رسید که امیر سلیمان برلاس و امیر موسی و امیر جاکو برلاس و امیر جلال الدین و امیر هندوکه برلاس که در لشکر جته بودند از امرای جته رو گردان شده و با لشکر خود جدا گردیده بترمذ

کهنه

طایفهٔ رو گردانیده

و شیر بهرام باوی از قدیم آشنائی داشت التماس نمود که من رفته منکلی بوغا را ایل کرده ام
بیت
و چون شیر بهرام بحوالی قلعه رفت مرا پیغام داد که منکلی بوغا اظهار میکند چون این قلعه را الیاس خواجه بمن سپرده از مردی و مروت دور است که من با میر تیمور ایل شده قلعه را بسپارم و
بیت
در دادن قلعه اهمال نمود
لیکن این قدر شد که از خبر توجه من واهمه در دل وی جای کرد و قلعه را گذاشته رو بگریز نهاد و سه صد مرد از قوم ذولان جاون
طایفه
که در قلعه باوی بودند و از قدیم در سلک ملازمان من انسلاک داشتند آمده بمن ملحق گشتند
و بموضع دره صوف رسیدم و درین وقت املس پسر تومن بهادر که بحوالی بلخ به جهت تاخت آمده بود خبر رسیدن مرا شنیده و با دو صد سوار آمده ملازمت نمود و من وی را استلی داده مستمال ساختم

وایشان رفت کردند و مرا هم رفت نشد و وقت نماز در رسید و
بجمعیت نماز را ادا کردیم و سوار شده و آمده بیورت نزول نمودیم
جا و مکان
ومجلس ساخته طوی دادیم
ضیافت
و روز دیگر شیر بهرام هم که از روی خودی از من جدا شده بود و اراده
زمین هندوستان در دل داشت رسید و مرا ملازمت نمود و عذر
خواست و من ویرا در کنار گرفتم و عذرش را پذیرفتم و آنقدر مهربانی
کردم که از خجالت بر آمد

کنکاش هفتم که در ایام خروج خود کردم این بود
مشورت
که چون سیاهی لشکر خود دیدم که همگی سه صد و سیزده سوار بودند بجود
ملاحظه
کنکاش کردم که یکی از قلاع را بدست آورده جای بودن قرار دهم
وچنین کنکاش کردم که اوّل قلعهٔ الاجو را که از جانب الیاس خواجه
منگلی بوغا سلدوز در ان قلعه میبود مسخر سازم و جای نگاه داشتن
طایفه
بارو بنه و ایل خود گردانم و باین عزیمت روانه قلعهٔ الاجو شدم
اسباب

www.ziyouz.com kutubxonasi

چه مردمند و ایشان همگی هفتاد سوار بودند از ایشان پرسیدم که
بهادران شما چه کسانید ایشان گفتند ما نوکران امیر تیموریم که بطلب
امیر میگردیم و اینک ویرا نمی یابیم و من بدیشان گفتم که من هم یکی از
نوکران امیرم چونست که شمارا راهبری کرده با میر برسانم و یکی از
ایشان اسپ خود را تاخته و رفته خبر بسرداران برد که راهبری یافته ایم
که مارا با میر تیمور رساند و ایشان عنان اسپان خود را کشیدند و حکم
با حضار من نمودند و ایشان سه فوج بودند و سردار فوج اوّل تغلق خواجه
برلاس بود و سردار فوج دوم امیر سیف الدّین بود و سردار فوج
سیوم توبکت بهادر بود و چون نظر ایشان بر من افتاد بخود شده
از اسپان خود پیاده شدند و آمده زانو زدند و رکاب مرا بوسیدند
من هم از اسپ فرود آمدم و هر یک را در بغل گرفتم و مندیل خود را
بر سر تغلق خواجه نهادم و کمربند خود را که بسیار پر کار و زربافت بود
بر کمر امیر سیف الدّین بستم و جامهٔ خود را بر توبکت بهادر پوشانیدم

www.ziyouz.com kutubxonasi

من سجدهٔ شکر تعالی بجا آوردم و امر باحضار قراچی کردم و وی آمده زانو زد و پای مرا بوسه داد و من وی را تسلی نمودم و مندیل خود را بر سر وی نهادم و متوجه درهٔ ارصف شدم

و بدرهٔ ارصف رسیده نزول نمودم و روز دیگر سوار شدم و در آن دره درآمدم و در میان دره بلندی بود بغایت خوش هوا و من رفته بر آن بلندی جای گرفتم و لشکریان هر یک در حوالی آن پشته فرود آمدند و من آن شب که جمع بود زنده داشتم و چون صبح بدمید بنماز مشغول شدم و بعد از ادای نماز دست برداشته بدعا مشغول شدم و در اثنای دعا مرا رقتی دست داد و از تنگری تعالی درخواست کردم که مرا ازین سرگردانی نجات دهد

هنوز از دعا فارغ نگشته بودم که فوجی از دور نمودار شد که از برابر بلندی می گذرد و من سوار شده از عقب آن فوج درآمدم تا احوال ایشان را معلوم نمایم که ایشان

www.ziyouz.com kutubxonasi

بتسخیر ملک ما وراء النهر متوجه شوم و چون برین کنکاش عزیمت بستم سوار
شدم و همگی چهل سوار با من بودند تا همه اصیل و اصیل زاده و امیرزاده
بودند و شکر باری تعالی را شکر گفتم که درچنین پریشانی همچنین مردم بی
زر و بی توشه آمده همراهی و اطاعت مرا قبول کرده اند با خود گفتم
الله تعالی را با من کار بسیار است که این نوع مردم همسر مرا بمن مطیع ساخته
و بجانب کوهستان بلخ نهضت نمودم و در اثنای راه
صدیق برلاس از اولاد ایلدرین قراچار نویان که بطلب من سرگردان
میگشت با پانزده سوار آمده بمن ملحق شد و من آمدن ویرا شگون گرفتم
و درین ایام بگوشت شکار اوقات میگذرانیدم و پیش میرفتیم
و در اثنای راه دیدم که فوجی بر پشته ایستاده و ساعت بساعت
زیاده میشدند ایستاده قراولان فرستادم تا خبر آورند و قراولان
بآنجماعت رسیده خبر آوردند که قراینجی بها در نوکر قدیم امیر است
که با صد سوار از لشکر جته جدا شده و بطلب امیر سرگردان میگردد

جبراً و قهراً گرفتم در دل والی سیستان هراس راه یافت و دشمنان خود را با خود دوست کرده با خود کنگاش کردند که اگر امیر تیمور درین ملک اقامت کند ملک سیستان از دست ما بدر خواهد رفت و سپاه و رعیت تمامی مملکت سیستان حشر کردند و بر سر من آمدند

و چون دیدم که والی سیستان بعهد خود وفا ننموده ناچار شدم و سر راه بر ایشان گرفته قتال و جدال نمودم و تیری آمد و بر بازوی من خورد و تیر دیگر بر پای من رسید آخر بر ایشان ظفر یافتم

و چون آب و هوای آن ملک را بمزاج خود موافق ندیدم بر جانب گرمسیر آمدم و در آن ولایت دو ماه اقامت نمودم تا آنکه زخمهای من به شد

کنگاش ششم که در وقت خروج خود کردم این بود

که چون گرمسیر مسخر من گردید و زخمهای من به شد کنگاش در ین دیدم که رفته در کوهستان سر قدلخ اقامت نمایم و جمعیت کرده

که چون بجانب باختر زمین و قندهار روان شدم بکنار آب هیرمن رسیدم و نزول نمودم و یورتی بجهة خود ساختم و چند روز به تیمارداری سپاه در کنار آن آب توقف نمودم

و درین وقت سپاه و رعیت ولایت گرمسیر رجوع آوردند و قریب بهزار سوار از ترک و تاجیک نیز بر من جمع شد و ولایت گرمسیر مسخر من گشت

و درین وقت کنکاش کردم که بر ولایت سیستان ترکتاز آورم و چون خبر والی سیستان رسید ارمغان و ساوری فرستاد و طلب مدد کرد که جمعی از دشمنان بر من ظلم کرده و ملک مرا با هفت قلعه متصرف شده اند اگر دست دشمنان از ملک من کوتاه شود شش ماهه علوفهٔ سپاه را برسانم

و کنکاش درین دیدم که عنان عزیمت بجانب سیستان معطوف دارم و از هفت قلعه که دشمنان وی متصرف شده بود پنج قلعه را

کلان خود رفته نزول نمودم و شب و روز در فکر و تدبیر بودم و چهل و
هشت روز پنهانی گذرانیدم تا آنکه بعضی از اهالی شهر بر آمدن من
اطلاع نمودند و نزدیک بود که سر من فاش شود ناچار با پنجاه سوار
که در شهر با من بودند شب از سمرقند بر آمده بطرف خوارزم متوجه شدم
و جمعی از پیادگان هم با من رفاقت کردند و در اثنای راه چند اسپ
از گلهٔ ترکمانان بدست آوردم و پیادگان خود را سوار ساختم
و آمده در موضع ایچیغی در کنار آب آمویه در زمین پست و
بلند نزول نمودم و در همین جای اهل حرم و مبارکشاه و سید حسن و جماعه را
که در حوالی بخارا گذاشته بودم آمده بمن ملحق شدند و تیمور خواجه
اغلان و بهرام جلایر با افواج خود آمده ملازمت نمودند و قریب
هزار سوار نزد من جمع آمدند و از اینجا خود با خود کنکاش کرده روانه
باختر زمین و قندهار شدم و آن ملکت را مسخر گردانیدم
کنکاش پنجم که در ایام خروج خود کردم این

که متوجه طرف سمرقند شویم و شمایان را در موضع مضافات بخارا متفرق سازم و خود بحوالی سمرقند رفته و بمیان ایل و الوسات در آمده ایشان را بخود متفق سازم و لشکری جمع ساخته شمایان را طلبداشته بالشکر جته و الیاس خواجه در افتم و مملکت ماوراء النهر را مسخر سازم

ایشان همگی این کنکاش و تدبیر مرا پسندیدند و درین عزیمت فاتحه خوانده روان شدم و این دو صد کس را در حوالی بخارا متفرق ساختم و الجای ترکان آغا همشیرهٔ امیر حسین را پنهانی در آن موضع گذاشتم و متوجه سمرقند شدم

و تموکه قوچین با پانزده سوار آمده در راه بمن ملحق شد و از خود را او را گفته و پیرا نزد مبارکشاه فرستادم و خود میان الوسات در آمده قریب دو هزار کس را با خود متفق ساختم که هرگاه در سمرقند علم سلطنت برافرازم ایشان خود را برسانند

و شب پنهانی داخل شهر سمرقند شدم و بخانهٔ قتلغ ترکان آغا خواهر

که چون شصت سوار نزد من جمع آمدند بخود کنکاش کردم که اگر
در موضعی که رسیده بودم اقامت نمایم مباد اهل آن موضع دست
تطاول بر من دراز کنند و خبر مرا در اوزبکان فرستند و صلاح
حال خود در این دیدم که ازان موضع برآیم و در صحرائی که از معموره دور
باشد نزول نمایم تا آنکه لشکر که بازوی سلطنت است نزد من جمع آید
و ازان موضع بجانب خراسان متوجه شدم و در راه مبارکشاه
سنجری حاکم ماخان با یکصد سوار نزد من آمد و اسپان خوب پیشکش
کرد و جمعی از سادات و اهالی نیز بمن ملحق گشتند و قریب دوصد
نفر سوار و پیاده دران صحرا با من همراه گشت
و درین وقت مبارکشاه و سید حسن و سید ضیاء الدین
بمن عرض کردند که توقف نمودن درین صحرا باعث پریشانی است
بطرفی باید رفت و ولایتی جهت بودن مسخر باید ساخت و من خود
بخود کنکاش کردم و با ایشان گفتم که بخاطرم این کنکاش

واسپان ویراق مرا حاضر آورد و یک اسپ لاغر و یک
اشتر ناتوان آورده بمن پیشکش نمود و ارمغان که برادرش محمد بیگ
بمن فرستاده بود در آن طمع نمود و پاره نگاهداشت و مرا رخصت
نمود و بجانب بیابان خوارزم روان شدم و دوازده سوار بر سر
من جمع آمدند و بعد از دو روز بموضعی رسیدم و در خانه نزول
نمودم و جمعی از ترکمانان که دران موضع میبودند اغری (یعنی دزد) گفته بر من
حمله آوردند و من همشیرهٔ امیر حسین را در خانهٔ مضبوط ساختم
و بذات خود بران جماعه حمله کردم و درین وقت شخصی حاجی محمد
نام که در میان ترکمانان بود مرا شناخت و فریاد بر آورد که امیر
تیمور است و مردم را از جنگ منع کرده زانو زد و من وی را تسلی
کردم و مندیل خود را بر سر وی نهادم و وی آمده با برادران خود
ملازم من شد

کنکاش (مشورت کردن) نهادم که در اوایل سلطنت خود کردم این بود

اول چون

www.ziyouz.com kutubxonasi

سوار بودند و سه پیاده و جز آنها کسی دیگر با من نماند و همشیرهٔ امیر حسین که حرم محترم من بود و یرا با خود بر اسب خود سوار ساخته بودم و در صحرای خوارزم سرگردان می گشتم تا آنکه شبی بسر چاهی فرود آمدم و همان شب آن سه نفر خراسانی بیوفا سه اسپ را گرفته و سوار شده گریختند و در میان هفت کس چهار اسپ ماند و احوال من بسیار مختل شد لیکن قوی دل بودم و افشای خطا نکردم

و از سر آنجا و روان شدم و درین وقت علی بیک چون غربانی بر سر من آمد و مرا برده در خانهٔ پر از کیک محبوس ساخت و نگاهبانان بر من تعیین نمود و نشست و دو روز مرا در قید نگاه داشت و خود بخود دلگشایش کردم و بتائید الهی موید شده بقوت بازوی جلادت شمشیری از نگاهبانان کشیده برایشان حمله آوردم و نگاهبانان روی بگریز نهادند من پیش علی بیک رفته ایستادم و وی از عمل ناشایستهٔ خود که مرا مقید ساخته بود شرمنده و منفعل شد و عذر خواست

www.ziyouz.com kutubxonasi

وچون از خدمت ایشان بر آمدم همگی شصت سوار با من بود وچون خبر نهضت من در خوارزم بالیاس خواجه رسید به تکل بهادر حاکم خیوق نوشت که بر سر من آمده مرا ضایع سازد و تکل بهادر با هزار سوار بر سر من آمد و من با شصت سوار خود و با امیر حسین که در راه آمده بمن ملحق شده بود و بر رو شدم و بجنگ در آمدم و تا بجدی جنگ وکوشش نمودم که از هزار کس وی پنجاه کس ماند و از شصت سوار من ده کس ماند تا آنکه در معنی فتح از جانب من شد

وچون خبر فتح من بسامع الیاس خواجه و امراء جته رسید باهم گفتند که تیمور عجب مردی و صاحب اقبال و تائیدات است و این فتح را بر خود شگون گرفتم و چشم اوزبکان از من تیره شد

کنکاش سیوم که در اصلاح سلطنت خود کردم این بود که در آن وقت که احوال دولت من مختل شد و اساس سلطنت من از هم گسیخته شد چنانچه زیاده از ده کس همراه من نبود که هفت کس

www.ziyouz.com kutubxonasi

اوزبکان اشتغال نمایم بسا در اہل ماوراء النہر کوتاہی کنند پس
نام طایفه است
چنین کنکاش دیدم که از سمرقند بر آمده در کوه مقام کنم تا ہر کس که متفق
شورت
باشد نزد من آید آنگاه جمعیت کرده بقتال وجدال اوزبکان مبادرت
نمایم

چون از سمرقند بر آمدم زیاده از شصت سوار دیگر کسی با من بر نیامد
ودانستم که در کنکاش خود غلط نکرده ام

وچون یکهفته در آن کوه توقف نمودم وکسی بمن در نیامد خود بخود
کنکاش کردم که بجانب بدخشان رفته شاهان بدخشان را بخود متفق
شورت
سازم

وسوار شدم وبخدمت امیر کلال رفتم ایشان مرا ارشاد نمودند
که بجانب خوارزم عنان عزیمت معطوف دارم ومن مال یکساله سمرقند را
نذر ایشان کردم که اگر بر اوزبکان ظفر یابم با ایشان بگذرانم وایشان
نام طایفه
فاتحه فتح خوانده مرا رخصت دادند

www.ziyouz.com kutubxonasi

که مطابق سیرت و صورت خلفای راشدین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین اهل اسلام سپاه و رعیت و علما و مشایخ ویرا کرام دیده ملقب بر سلطنت قطب السلطنه امیر تیمور را ایدالله نموده اند که بمال و جان در رفع و دفع و قلع و قمع طایفهٔ اوزبکیه که دست ظلم و تعدی بعرض و ناموس و مال و اسباب مسلمانان دراز کرده اند کوشش نمایند

و ما در عهد و بیعت خود درست پیمان باشیم و اگر خلاف پیمان و عهد نمائیم از حول و قوت الهی برآمده داخل حول و قوت شیطان باشیم

و چون فتوی را بمن نمودار ساختند خواستم که علم قتال و جدال برافرازم و بر سر اوزبکان لشکر بکشم و داد مظلومان از ظالمان بگیرم لیکن بعضی مردم اراذل این راز را افشا کردند

و دیگر باره خود بخود کنکاش کردم که اگر در سمرقند بمقابلهٔ و مقاتلهٔ مشورت

www.ziyouz.com kutubxonasi

وخان این افترا راست دانسته یرلیغ بکشتن من صادر کرد و آن یرلیغ بدست من افتاد
فرمان پادشاه
فرمان پادشاه را گویند

وکشته شدن خود را معاینه کردم و در علاج آن چنین تدبیر کردم که جوانان بهادر الوس برلاس را بر سر خود جمع آورم و ایشان را بخود متفق سازم و اول کسیکه دست متابعت بمن داد ایکو تیمور بود و دوم امیر جاکو برلاس و دیگر بهادران از جان و دل اختیار متابعت من نمودند
طایفه

چون اهالی ماوراء النهر از داعیهٔ من آگاه شدند که اراده کرده اند که بر اوزبکان خروج نمایم چون دلهائی ایشان از طایفهٔ ظالم اوزبکان منحرف شده بود اکابر و اصاغر اهالی ماوراء النهر بمن متفق شدند و علما و مشایخ فتوی بدفع و رفع طایفهٔ اوزبکیه نوشتند و بعضی امرا الوسات و قشونات نیز برین معنی اتفاق نمودند
نام طایفه
قبیله و جماعت

وصورت فتوی و عهدی که کرده بودند و بر کاغذی ثبت نمودند این است

به پسر خود الیاس خواجه داد و مرا سپهسالار ساخت و چون مرا تیره یافت عهدنامهٔ قاجولی بهادر جد من و قبل خان را ظاهر ساخت
نام جد اعلی چنگیز خان
چون من آن عهدنامه را که بر صفحهٔ فولاد نقش کرده بودند که خانی بر اولاد قبل خان متعلق باشد و سپهسالاری باولاد قاجولی بهادر و مخالفت یکدیگر نکنند مطالعه کردم بنا بر وفائی عهد مخالفت نمودم و سپهسالاری را قبول کردم

و چون ظلم و تعدی اوزبکیه در ماوراء النهر بسیار شد چنانچه هفتاد سید و سیدزاده را اسیر ساخته بودند و الیاس خواجه از سلطنت بهره نداشت و در منع ظلم و تعدی ایشان عاجز بود من از روی سطوت بر اوزبکان غلبه کردم و مظلومان را از دست ظالمان خلاص ساختم و همین معنی سبب عناد امرائی الیاس خواجه و اوزبکان شد
لطایف از ترجمان

و به تغلق تیمور خان نوشتند که تیمور علم مخالفت برافراخته است

و تمام

و تومان (ده هزار) امیر قراچار نویان را از ما وراء النهر من باز گذاشت و من بر
ولایت ما وراء النهر تا کنار آب جیحون فرمانفرما گشتم و این کنکاش (شورت)
در ابتدای دولت و سلطنت من بود و بتجربه من رسید که یک
تدبیر درست کار صد هزار سوار میکند

کنکاش (شورت) دوم که در عنوان سلطنت خود کردم این بود
که چون تغلق تیمور خان مرتبهٔ دیگر بر مملکت ما وراء النهر لشکر کشید
و نقض عهد کرد و حکومت ما وراء النهر را از من گرفت و بالیاس
خواجه پسر خود سپرد و مرا سپهسالار و مشیر وی ساخت و عهدنامهٔ
قاجولی بهادر و قبل خان (بعد چنگیز خان) را ظاهر ساخت من هم بنا بر قول و عهد بزرگان
سپهسالاری را قبول کردم

در شهور سنه ۷۶۲ هفتصد و شصت و دو که تغلق تیمور خان مرتبهٔ
دوم که بما وراء النهر لشکر کشید نامه در باب طلب من فرستاد
و من هم استقبال کرده وی را دیدم و وی نقض عهد کرده ما وراء النهر

www.ziyouz.com kutubxonasi

وانچه از من شنیدند همه را پسندیده داشت

و درینحال بمسامع تغلق تیمور خان رسید که امرای افواج سه گانه مبلغهائی ساوری از اهالی ماوراء النهر گرفته اند و در ساعت آن مبلغ را برایشان اطلاق کرد و تحصیلدار تعیین نمود و ایشانرا از رفتن ماوراء النهر منع کرد و ایشانرا معزول ساخت و حاجی محمود شاه یسوری را بجائی ایشان نصب کرد

و چون اینخبر بمسامع امرا رسید علم مخالفت برافراخته مراجعت نمودند و درینحال با غلان خواجه که دیوان بیکی و امیر کنگاج خان بود برخوردند و او را هم از خود کرده بجانب جته روان شدند

و همدرین وقت خبر رسید که امرائی تغلق تیمور خان در دشت قبچاق علم مخالفت برافراشته اند خان مضطرب شد و از من کنکاش خواسته رو بطرف دشت جته باز نهاد

و ماوراء النهر را بمن گذاشت و درین باب یرلیغ و عهد نوشت

پیشکش

بزرگ شورت خانه

نام یک ایست

شورت کردن

یرلیغ
بالفتح والضم
فرمان پادشاه
و رحمت باشد
مغولی است

اغلان ...

دیوان بیکی ...

کنگاش اول که در دیدن تغلق تیمورخان از مشرق دلم سر برزد
مشورت
این بود

که چون بمسامع من رسید که تغلق تیمورخان بیکچک و حاجی بیک ارکنیت والغ توق تیمور کریت را با دیگر امرای جته سه فوج ساخته
لقب لقب
بتاخت و غارت مملکت ماوراء النهر تعیین نموده بودند افواج امرا سه گانه در منزل خزار نزول نموده اند چون کنگاش دیدم که اول رفته
نام موضعی است مشورت
امرا را بمال فریفته تطمیع نمایم که از تاخت وقتل وغارت ولایت ماوراء النهر عنان بکشند تا آنکه من رفته تغلق تیمورخان را ببینم

وچون امرای مذکور را دیدم سطوت من در ایشان اثر کرد و از راه تعظیم وتکریم پیش آمدند وچون دلهای ایشان مانند چشمهای تنگ بود و سیاوری که بدیشان وادم در نظر ایشان بسیار نمود
بخشش
ودست از تاخت وتاراج ماوراء النهر باز داشتند ومن رفته تغلق تیمورخان را دیدم و وی بدیدن من اشکون گرفت و از من کنگاش خواست

و دیدن تغلق تیمور خان دو دله شدم

و در این امر از پیر خود کنکاش (مشورت) خواستم ایشان در جواب من نوشتند که از خلیفه چهارم کرم الله وجهه سوال کردند که هر گاه آسمانها کمانها گردند و زمینها زه آن کمانها شوند و حوادث تیرها شوند و آدمیان هدف آن تیرها گردند و تیر انداز خدای باشد جل جلاله آدمیان بکجا بگریزند خلیفه در جواب فرمود که آدمیان را است که در خدا گریزند پس ترا است که درینوقت در تغلق تیمور خان گریزی و تیر و کمان از دست وی بگیری و از رسیدن این جواب قوی دل گشتم

(یعنی شیخ زین الدین ابوبکر تایبادی)

و رفته تغلق تیمور خان را دیدم

لیکن در هر امری از امور که کنکاش (مشورت) بران قرار می یافت بقرآن فال میگشادم و بحکم قرآن عمل مینمودم

و چون دیدن تغلق تیمور خان به مصحف فال کشودم سوره یوسف علیه السلام برآمد و بحکم قرآن مجید عمل کردم

www.ziyouz.com kutubxonasi

غالب در نفع بود همان را اختیار مینمودم

و هر کنکاشی که سپاه را دو دل میساخت از استماع آن احتراز میکردم
(شورت)

و هر صاحب کنکاش که مضطربانه کنکاش میگفت آنرا گوش میکردم
(مشورت)

و مردی که عاقلانه و مردانه سخن میکرد آنرا می شنیدم

و کنکاش از همه کس میپرسیدم لیکن خیر و شر هر سخن را ملاحظه مینمودم

و طرف صلاح و صواب آنرا اختیار میکردم

چنانچه در وقتی که تغلق تیمور خان نبیرهٔ چنگیز خان بعزم تسخیر

ماوراء النهر از آب خجند گذشت و یرلیغ طلب بنام من و
(نام نهریست در ترکستان) (فرمان پادشاه)

امیر حاجی برلاس و امیر بایزید جلایر صادر ساخت و ایشان از من کنکاش
(نام طایفه) (نام طایفه)

خواستند که با ایل و الوس خود بجانب خراسان رویم و یا رفته تغلق تیمور خان را
(طایفه)

ببینیم من با ایشان کنکاش گفتم که در دیدن تغلق تیمور خان دو نفع است و

یک ضرر و در رفتن خراسان دو ضرر است و یک نفع ایشان کنکاش

مرا قبول نکردند و متوجه خراسان شدند و من در رفتن خراسان

www.ziyouz.com kutubxonasi

درست میکردم و راه برآمدن آن کار را ملاحظه نموده شروع در آن
کار میکردم و از روی تدبیر و عزم درست و حزم و احتیاط و پیش
بینی و دور اندیشی با تمام میرسانیدم

و بتجربه من رسید که صاحب کنکاش جمعی توانند بود که از روی
سوزن کردن
اتفاق بر گفتار و کردار خود عازم باشند و از ان کار بهیچ وجه
نگذرند و اگر گویند نکنیم پیرامون آن کار نگردند

و بتجربه من رسید که کنکاش دو قسم است زبانی و ته دلی آنچه
زبانی می شنیدم گوش میکردم و آنچه ته دلی می شنیدم در
گوش و دل جای میدادم

در هنگام لشکر کشیها از صلح و جنگ پرسش مینمودم و
دلهای امرای خود را میجستم که جنگ جویند یا صلح و اگر از صلح سخن
میکردند منافع صلح را با ضرر جنگ مقابله مینمودم و اگر از جنگ
حرف میزدند نفع و فائدهٔ آنرا با ضرر صلح ملاحظه میکردم هر کدام

www.ziyouz.com kutubxonasi

لیکن بر سنت سنیه محمدی صلی الله علیه وسلم هر کاری که کردم بمشاورت کرده‌ام

و چون ارباب رای و کنکاش جمع می‌آمدند از خیر و شر و نفع و ضرر

کردن و ناکردن کارها که در پیش بود پرسش مینمودم و چون سخنان

ایشان را می‌شنیدم هر دو طرف آنرا ملاحظه میکردم و نفع

و ضرر آنرا بخاطر می‌آوردم و مخاطرات آن کار را بنظر اعتبار

میدیدم و هر کاریکه در آن دو خطر میدیدم طرح میکردم و کاریکه

یک خطر داشت اختیار می‌نمودم

چنانچه من به تغلق تیمور خان صلاح دادم در وقتی که امرای

وی در دشت جته علم مخالفت برافراختند از من کنکاش خواست

نام جائی است

و بوی گفتم که اگر فوج بدفع و رفع ایشان بفرستی دو خطر متصور است

و اگر خود متوجه شوی یک خطر و وی به کنکاش من عمل کرد و متوجه

دشت شد و چنان شد که بوی گفته بودم

و در جمیع کارها بمشاورت کار برآمدم و در انصرام آن کارها تدبیر

www.ziyouz.com kutubxonasi

لشکر است و مغلوب شدن نه از کمی سپاه بلکه غالب شدن بتائید و تدبیر است

چنانچه من با دو صد و چهل و سه کس از روی کنکاش (مشورت) و تدبیر بر سر قلعۀ قرشی (نام شهر است) که امیر موسی و ملک بهادر با دوازده هزار سوار در قلعه و حوالی قلعه نشسته بودند آمدم و بتائید تنگری (نام خدا تعالی مغولی است) تعالی و تدبیر درست قلعۀ قرشی را مسخر گردانیدم

و با دوازده هزار سوار امیر موسی و ملک بهادر آمده مرا در قلعه قرشی محاصره نمودند من اعتماد بر تائید ایزدی کردم و از روی تدبیر و احتیاط از قلعه برآمدم و مرتبه بمرتبه جنگ کردم و با این دو صد و چهل و سه کس دوازده هزار سوار را شکست دادم و چند فرسنگ راه تعاقب ایشان نمودم

و بتجربۀ من رسید که رائی و تدبیر و کنکاش (مشورت کردن) با مردی دانا دل هوشیار می آید اگرچه تمشیت کارها در پردۀ تقدیر مستور است

بلا

www.ziyouz.com kutubxonasi

بمشاورت و تدبیر عمل نمائی تا آخر نادم و پشیمان نگردی

و بدانکه در امور سلطنت یک حصه صبر و تحمل است و یک حصه تغافل و تجاهل بعد از تعارف و از کار کردن بعزیمت و صبر و استقامت و حزم و احتیاط و شجاعت جمیع امور میسر میشود والسلام

و گویا این مکتوب هادی بود که مرا راه نمود و ظاهر ساخت که در امور سلطنت نُه حصه مشاورت و تدبیر و کنکاش است و یک حصه شمشیر

شورت نمودن

که گفته اند به تدبیری ملکها توان گشاد و فوجها توان شکست که به شمشیرهای لشکرها میسر نشود

و بتجربه بمن رسید که یک مرد کاردیده شجاع مردانهٔ صاحب عزم و تدبیر و حزم بهتر از هزار مرد بی تدبیر و حزم است چه یک مرد کاردیده هزار هزار مرد را کار فرماید

و بتجربهٔ من رسید که غالب شدن بر مخالفان نه از بسیاری

www.ziyouz.com kutubxonasi

مقالت اول

فی تدبیرات وکنکاشها

تزوک

وکنکاش امور ملک گیری وجهانداری ولشکرشکنی ودشمن را بدام
را با خود مشورت کردن
آوردن ودوست ساختن مخالفان ودرآمدن وبرآمدن

بمیان دوستان ودشمنان چنین کردم.

که پیر من بمن نوشت که ابوالمنصور تیمور در امور سلطنت چهار

امر را بدست بگیر یعنی کنکاش ومشورت وحزم واحتیاط
با خود مشورت کردن
که هر سلطنتی که از کنکاش ومشورت خالی باشد چون شخصی است

جاهل که آنچه کند وگوید همه غلط باشد وگفتار وکردارش سربسر پشیمانی

وندامت بار آورد پس بهتر است که در تمشیت امور سلطنت خود را

مشاورت

www.ziyouz.com kutubxonasi

تیمور توزوک لاری

فارسی دان

علی خان صاغونی و

حبیب الله کرامتوف ترجمه سی

اوزبکستان فنلار اکادیمیه سی مخبر اعضاسی تاریخ فنلار دوکتوری

بوری بای احمدوف تحریری آستیده

www.ziyouz.com kutubxonasi